

Gregorián jegyzet

M.K.P.K. Harmat Artur központi kántorképző

I. –II. évfolyam

Összeállította: Dékány András György
óravázlatok alapján
Budapest, 2017.

M.K.P.K. Harmat Artur Központi Kántorképző

Gregorián elméleti anyag

I. évfolyam

1.1. Bevezetés: zenehallgatás (Hartkeriana CD-ről):

17. sz: Lectio Szt Márk Evangeliumából (17, 1-7). *Mi a jellegzetessége?*;

18. sz: Victimae Paschali sequencia. *Mi a jellegzetessége?*;

12. sz: Int. Cantate Domino canticum novum. *Mi a jellegzetessége?*;

4. sz: Alleluia De profunde clamavi. *Mi a jellegzetessége?*

Ezek között vannak könnyű és nehéz tételek. Az énekelt evangéliumot és Victime Paschalit kivéve hallottunk zsoltározást is. A zsoltáréneklés ill. idézet az egyik legfontosabb szöveg, amit a liturgiában megtalálunk. Megtalálható a mise egyes tételeiben, de főleg a zsoltoszmában van meghatározó szerepe.

Az egyszerű gregorián un. „recitáció” (Evangélium éneklés, zsoltározás), mely lehet egyszerűbb és díszesebb is. A meghallgatott Sequencia is egyszerű gregorián dallam, hasonlóak hozzá a Himnusz dallamok.

A Introitus és az Alleluja már a nehéz, díszes dallamok közé tartozik.

1.2. A Gregorián ének meghatározása.

DEF.: *A római liturgia egyszólamú, latin nyelvű hivatalos éneke, mely az 1. évezredben alakult ki a liturgia fejlődésével párhuzamosan és Nagy Szt. Gergely pápáról kapta nevét.* (Megjegyzés: a gregorián ének kialakulása több szakaszban történt.)

1.2.1. Gergely pápa szerepe (Kr.ú. 590-604): összegyűjtötte a liturgikus énekeket;

- megalapította a Schola Cantorum énekes iskolát (ezt ma egyes kutatók a korabeli források hiányára hivatkozva megkérdőjelezik);
- megreformálta a liturgiát - főleg ebben volt nagy: leegyszerűsítette a rendkívül bonyolult római liturgiát. Források említik a Gergely által összeállított, és Rómában az oltárhoz láncolt antiphonáriumot (Antiphonale Missarum).
- nagy térítő volt: főleg az angolszász területeken. Az általa megreformált liturgia és ének először Itáliában, majd Angliában, Galliában és Németországban terjedt el.
- tisztelete rendkívül nagy volt, ezért tulajdonították neki később az egyház eme ősi énekét (állítólag a Karoling kor után – a 8-9. sz-ban keletkezett a „Gregorián ének” elnevezés. A Karoling források még „*Cantiléna Romána*”-ként említik: „Római ének”).

Gergely a négy nagy nyugati egyházatya egyike.

1.2.2. Szövege: a Szentírásból veszi a liturgikus szövegeket: legnagyobbbrészt az Ószövetségből, ezen belül a Zsoltárok könyvéből vett szövegek szerepelnek a legnagyobb arányban, de az Újszövetségből is – pl. az Evangéliumokból.

1.2.3. Dallama: a szentírási szövegek éneklésére a legalkalmasabb az egyszólamúság: „szövegcentrikus” – a szöveg ritmusát, értelmét, gondolati összefüggéseit hűen követi. Ezen belül több műfaj alakult ki.

1.2.4. A római egyház kizárólagos hivatalos éneke volt hosszú időn át: Más keresztény egyházaknak más sajátos liturgikus dallamkincse van. Viszont közös gyökérből erednek, mely később különvált (pl. zsoltáréneklés).

1.3. Kialakulása, története főbb pontjai:

1.3.1. A praegregorián korszak: ~600-ig (Nagy Szt. Gergely pápa haláláig), ez volt az „Órómai ének”.

- Ősforrásai: a zsidó istentiszteletek zenéje (zsoltár és Szentírás éneklés, kantilláció);
- Keleti keresztény hagyományok: ortodoxia, bizánci hatások;
- Pogány zenei és liturgikus hatások is beépültek (görög és római pogány kultúra);
- Elvértve később népzenei elemek is beépültek (pl. „Csángó Úrangyala” É.E. 351);

- A szerzetesség és kolostorok szerepe: a középkorban a kolostorok a tudomány, tanítás helyei voltak, ahol magukat a dallamokat is komponálták a szerzetesek, valamint a zenei műveltséget és a gregorián éneket is tanították, továbbadták.

1.3.2. A virágzás és az elterjedés korszaka: A gregorián ének **virágkora a 8-10. sz.-ban** volt.¹

- A gregorián tételek – a ma használt törzsanyag – legnagyobb részét Szt. Gergely után komponálták (ez a Karoling dinasztia kora a mai franciaország területén).
- *Az írásbeliség a 9. sz.-tól kezdődik:* az **adiaztematikus** (vonalrendszer nélküli) **neumaírások (In campo aperto = szabad mezőben)**, majd **Arezzoi Guidóval** (†1050) a kulcshasználatos, **diasztematikus** – terctávolságú vonalas – kottairás is elterjed.

1.3.3. A hanyatlás kora: A hanyatlás elkezdődött már a többszólamúság folyamatos fejlődésével (10. sz.) és a neumaírásokról a vonalrendszeres kottázásra való áttéréssel. Gregorián-szerű kompozíciók születése, az **„újgregorián” a 13. sz.-tól.**¹

- A többszólamú énekléssel, majd a hangszeres zene térhódításával a gregorián egyre jobban háttérbe szorult.
- Tovább élt viszont a *szervesközösségekben*, a *székesegyházi* liturgiákban, valamint a *klasszikus vokálpolyfónia darabjaiban* és a *világi zenében* is egyszerűsített Cantus Firmus-ként.
- A **Tridenti zsinat és liturgikus reformja** (részleteit lásd később), melynek hatásaként az eredeti dallamokat teljesen elferdítették.

1.3.4. A megújulás kora 1840-től:

- Az 1800-as évek elején meginduló **Solesmesi reformtól** számítjuk (Gueranger apát – 1840). A régi, elrontott dallamok visszaállítása és új liturgikus könyvek kiadása elkezdődik.
- **X. Szt. Pius Motu Proprio**-ja, 1903 („*Tra le sollecitudini...*”). Motu proprio-k: a pápák „saját indítatásból” írt rendelkezései. E dokumentum többek között elrendeli a gregorián ének tudományos kutatását, a dallamok restaurálását és ez alapján új liturgikus könyvek kiadását.
- Majd **Dom Eugène Cardin** solesmesi bencés 20. sz.-i gregorián paleográfiai és **semiologiai kutatásai, a gregorián semiologia tudományának megalapítója**. (Semeion=jel, a semiológia neumajelekkkel foglalkozó összehasonlító tudományág.)
- A 19. sz.-i Ceciliánus mozgalom is nagy jelentőségű volt, de próbálkozásai megoldást nem jelentettek a gregorián megújulása szempontjából.
- A **II. Vatikáni Zsinat Liturgikus Konstitúciójában** a Motu Proprio-t alapulvéve megerősíti a gregorián ének elsőségét a liturgikus zenében, mely dokumentum szerint a gregorián ének a **„római liturgia sajátos éneke”**, és ajánlja annak ápolását.

1.4. A Gregorián ének elnevezései:

- Cantus Gregorianus: Gregorián ének.
- Cantus Planus: sima, nyugodt ének. A gregorián nyugodt, áradó előadásához kapcsolódik.
- Cantus Choralis: a kórusban való előadásra utal;
- Cantus Firmus: A többszólamúság kialakulásával a gregorián fődallam (később protestáns korál) jelölésére.
- „Cantiléna Romána”-ként = „Római ének” említik a 8-9. sz.-i Karoling források.

2. A gregorián ének részletes története. (Kötelező olvasmány)²

2.1. A gregorián ének a többszólamúság kezdetéig.

A katolikus („római”) liturgiát kísérő ősi ének,³ a gregorián, mely „Nagy” (I.) Szt. Gergely pápáról (≈540–† 604) kapta nevét, eredetét tekintve homályba vész. A kutatások szerint pápasága előtt, legnagyobb részben azonban utána keletkezett. A gregorián klasszikus koráig (9. sz.) csak szájról-szájra terjed. Az első lejegyzés-töredékek a 8. sz.-ból valók. Nem tudni, hogy a Gergelynek tulajdonított leláncolt *Antiphonale Missarum*-nak

¹ Egyes gregorián könyvek és az előző HAKK jegyzet szerint 600-tól 1600-ig, de ez nem pontos! Ld. a 3. oldaltól részletesen.

² Dékány András „A gregorián előadói stílusainak története a 19. sz. végétől” c. szakdolgozatából átvéve, ELTE BTK Ének-Zenetanár, karvezetés szak, 2007.

³ A II. Vat. Liturgikus Konstitúciója szerint „...a szent szövegeket kísérő dallam az ünnepélyes liturgiának szükséges és a teljességhez tartozó része”- tehát nem különválasztható attól. Sacrosanctum Concilium 112§.

volt-e valamilyen notációja (mivel erre csak a 200 évvel későbbi források és a Gergely-legendák utalnak).⁴ A gregorián ének ősforrása a zsidó templomi szertartási zene, a zsinagógai és családi istentisztelet zsoltáreneklése. Egészen az újgregorián megjelenéséig (11. sz.- Arezzo Guido és a tercívolságú vonalas kottairás) lejegyzés nélküli, szájhagyományos formában terjedt. Ez volt a gregorián történetében a szájhagyományos korszak, melyet további két részre bonthatunk.

2.1.1. Az első szájhagyományos korszak

A zsoltáreneklést már említi az Ap. csel: (16, 25, „Éjfél tájban Pál és Szilas zsoltárokat énekelve dicsérték az Istent, a foglyok meg hallgatták őket...””) valamint Péter és János a templomban 9 órakor: Ap. csel. 3,1: a zsolozsma kezdeteit jelenti (a jeruzsálemi templomban háromszor volt nyilvános imádság: reggel az áldozat idején, a nappal 9. órájában, vagyis du. 3-kor, és napnyugatkor). Pál apostol is említi éneklést leveleiben, valamint a Jakab levél 5, 13 („Szomorkodik valaki köztetek? Imádkozzék. Jó kedve van? Énekeljen zsoltárokat”). 2. sz.-i őskeresztény írók, mint Tertullianus, Ciprián, Alexandriai Kelemen említik a zsoltáreneket, és a vallásos házi zenét.⁵ Keleten Aranyszájú Szt. János ajánlja híveinek a 4. sz.-ban a hangszeres zene ellensúlyozására. A római házi zenében is jelentős volt.⁶ A gregorián ének legősibb dallamformulái ugyanis a zsoltáreneklésre vezethetők vissza. A legkorábbi liturgikus énekek: a Sanctus – mely a zsidó szombati liturgia része is volt, már a 2. sz. elején a liturgia része lehetett,⁷ - különböző akklamációk (dialógusok), kantillációszerű szentírásolvasás, a graduale, tractus, alleluja, a prefáció-kánon, evangéliumi kantikumok éneklése voltak. Ugyanakkor a gregorián kialakulására hatott a hellenista kultúra, a görög zeneelmélet (melyet a polgári Róma átvett) és a bizánci liturgia énekei is. Mindezek ellenére a 3. sz.-ra a liturgia nyelve véglegesen a latin lett.

2.1.2. A 4. sz.-tól kezdődik a gregorián ének fejlődésében a 2. szájhagyományos korszak.

Az ősgregorián dallamkincs, melyet *Ó-római éneknek* hívunk, a 4-6. sz.-ban keletkezett. A konstantini rendelet (313) után a liturgia igényeinek megfelelően új műfajok alakultak ki: introitus, communió (feltételezések szerint ez régebbi műfaj, végleges kialakulása azonban erre a korszakra tehető),⁸ offertorium, himnusz.

A mise énekein kívül az officium (zsolozsma) is fejlődésnek indult. Már az első századokban létezett a zsolozsma, de rendszerét és szerkezetét Nursiai Szt. Benedek (~480-547) rögzítette először. A zsolozsma antifónák anyaga talán a legrégebbi a gregorián dallamok között.

A monasztikus-szekuláris rítusnak azonban vannak különbségei: főleg az officiumban két ágon futott a fejlődés, a székesegyházi-plébániai, és a szerzetesi liturgiák egymástól különböző formákat öltöttek, és kialakult az egyes szerzetesrendek sajátos, sokszínű liturgiája.

A népzene és gregorián életének párhuzamáról: A *variálódás* nem csak a dallamkincset érintette, hanem az előadásmódot, sőt, valószínűleg a latin nyelv kiejtését is. (A közéletben hasonló párhuzamban volt a szónokok szónoklata és a zene: a „fennhangon recitált” [énekelt] beszéd a nagy tömegnél, szabad téren javította az érthetőséget is – így kapcsolódva a zenéhez. Az ókori görögöktől kezdve a középkor végéig így volt!)

A variálódás az egyik alapja a gregorián dialektusok kialakulásának. A kottairás megjelenése előtt ennek jelentősége sokkal nagyobb volt, mint utána: a gregorián és a népzene is addig tekinthető „élő”-nek, míg van variánsa.⁹ Az egyes területek (behatárolható földrajzi hely, ill. liturgikus központ), szerzetesrendek-kolostorok az írásbeliség után így igyekeztek ragaszkodni saját hagyományaikhoz. De a variánsképződés is a hagyományokban gyökerezhetett. Szerepük hasonló a népzenehez: identitást jelentett a közösségnek.

A 2. szájhagyományos korszakban a 7. sz.-elejére tehát kiépült a mise propria, az ordinárium nagy része, és a zsolozsma szerkezete is állandósult.

Fordulatot a 7-8. sz.-tól a nyugati térítés és a Karoling királyok hoztak: a hit terjesztése egységességet kívánt meg (ld. alább a dialektusok kialakulásánál). Az órómai ének lassan helyi dialektussá vált, amit felváltott az újonnan komponált klasszikus gregorián repertoár. Köztük jobbára csak stiláris hasonlóságot lehet kimutatni.¹⁰

⁴ Az első adatok Szt. Gergely liturgia –és ének rendező munkájáról: Mont Blandin-i mise-antifonále és a monzai cantatórium 8. sz. vége; valamint IV. Leó pápa (847-855) levele Honorius apáthoz. Szigeti 1948, 20. o., ill. Rajeczky 1981, 8. o.

⁵ Rajeczky 1981, 16. o.

⁶ Wille: Musica Romana-ra hivatkozik a Rajeczky 1981.

⁷ Rajeczky 1981, 20. o.; Werner és Stäblein elméletei alapján, valamint Dobszay 1993, 41-46. o.

⁸ Rajeczky 1981, 42. o.

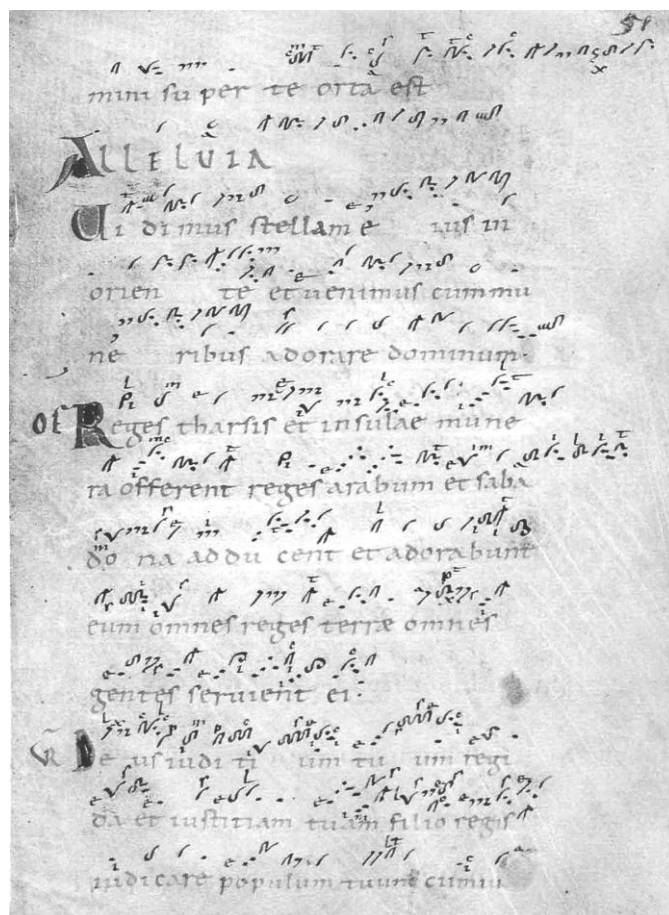
⁹ Dobszay 1993, 217. o., 1. bek.

¹⁰ Lásd: Rajeczky 1981, 68-69. o.-on lévő kottapéldáját.

Hogy hogyan és hol komponálták a klasszikus gregorián törzsanyagot, ezen a kutatók ma is vitatkoznak.¹¹ Tény, hogy az Ó-római ének egészen a 13. századig használatban volt.¹²

A klasszikus korból lejegyzett dallamemlékek nem maradtak fenn. A legkorábbi kódexek is csak szövegeket közölnek. (Lásd: a *Graduale Triplex* bevezetőjében!)

A szájhagyományos kor és a notációban rögzített énekek korban nem határolhatók el pontosan. Ugyanez az átfedés jellemzi a gregorián ének hanyatlását is az újgregorián korszakban: a határvonalak elmosódtak. Megjelent ugyanis egy köztes állapot: a szöveg-kéziratokban történő rögzítése után a 10. sz.-ban feltűnnek a különböző dallam-notációk. Először néhány 9. sz.-i próbálkozás után különböző neuma-írás rendszerek (*adiasztematikus notációk*) keletkeznek, majd száz évvel később a vonalrendszerre történő rögzítés (*diasztematikus notációk*). *Lásd a 2. sz. melléklet* facsimiléit. A két notáció-típus (kezdetben nem formailag) alapvetően különbözik: *az adiasztematikus írások előadási jelek, melyekből a dallam nem fejthető meg, ill. csak a dallamvonalra utalnak. A diasztematikus írásokból pedig az előadási mód nem tudható meg, de a dallamot pontosan rögzítik.*¹³ Ennek okairól később írok. A mai kutatások szempontjából nem lehet meg egyik sem a másik nélkül.

1. ábra:

Adiasztematikus írással készült kódex : az einsiedelni 121. sz. kódex 51. lapja (szanktgalleni neumairás). Forrás: *Paleographie musicale*

¹¹ Az Ó-római énekeket a római bazilikák használhatták (Szt. Péter, Lateráni). A liturgikus reform a pápai udvarhoz és Nagy Szt. Gergelyhez köthető. Őutána a dallamok átalakítása-újraalkotása Vitaliánus pápa (657-672) alatt kezdődhetett, egyes kutatók szerint Rómában (Stäblein), mások szerint Frank területen (Huglo, Huckle). Ez utóbbiak szerint az Ó-római éneket máshol is ismerték: Észak - és Kelet Itáliában, Corbie-ban, Fuldában, és Angliában. Az egységesített dallamokat a Karoling királyok terjesztették el. Agustoni 17-18. o.; Rajeczky 1981, 70-71. o.

¹² III. Miklós pápa 1277-ben ferences hatásra minden régi énekeskönyvet megsemmisíttetett a kuriális verzió terjesztésének érdekében. Ezért maradt meg olyan kevés e régi énekek közül: mindössze 5 db. 11-13. sz.-i kódex és töredékek. Ezen egységesítésnek esett áldozatul a többi gregorián dialektus is, Milánót kivéve. A gregorián és a liturgia egyes változatai ezután csak a függetlenséget élvező szerzetesrendekben élhettek tovább, melyekre nem volt kötelező érvényű a pápai rendelet. Rajeczky 1981, 70. o.

¹³ A diasztematikus írások alig utalnak az előadásra még akkor is, ha a neumák vannak rámásolva a vonalrendszerre.

2.1.3. A gregorián dialektusok kialakulása, ezek főbb ismérvei.

A kereszténység első századaiban nem volt egységes a liturgia:¹⁴ egy-egy központ, bazilika fokozatosan kialakította saját liturgikus sajátosságait. A latin liturgia akkor még nem volt a kötelező egység jele. Magában Rómában is együtt élt a latin és a görög liturgikus nyelv hosszú ideig. Volt közös mag, mely a mára alapvetően különböző keleti és nyugati liturgiát összekötötte, de nem volt akadálya keleten és nyugaton sem helyi központok kialakulásának. Ilyen központok keleten: Antiochia, Bizánc, Alexandria, Jeruzsálem. Innen maradtak fenn a legrégebbi miseszövegek is. Nyugaton Itália, Hispánia, Gallia, és az Ír sziget tájain kezdtek kialakulni liturgikus, és ezzel együtt zenei központok, Itáliában akár Róma szomszédságában is. De Róma maga sem volt egységes: különbözött a nagybazilikák, a pápai udvar és a kisebb templomok liturgiája is.

A liturgikus dallamokat tekintve Nyugaton közös a zsoltározás, és vannak közös alapidallam-készletek (prefáció, olvasmányformulák, dallamformulák stb.). A liturgikus rendet tekintve pedig ezek szerkezeti elrendezése is alapvetően ugyanaz. Ezek jelentik a lényegi egységet. A helyi szokások, helyi dallamok és dallamvariánsok beépülése ebbe az alapformulába jelenti a különbözőségeket.

- A legtekintélyesebb és legrégebb helyi központ: Milánó – Szt. Ambrus hírneve máig megvédte saját hagyományát. Ambrushoz kötődik a himnuszok átvétele a keleti és bizánci liturgiákból, valamint az antifonális zsoltározás bevezetése.¹⁵
- Itáliában: Milánó mellett Beneventum a legrégebb központ. Emlékei régebbre nyúlnak vissza, de liturgiája a 7. sz.-ra alakult ki véglegesen. Énekei jelentős órómai hatást mutatnak.¹⁶
- Hispánia: A terület félsziget voltából adódóan külön jellege van. Római és germán hatások fémjelzik az őspanyol liturgiát. Legjelentősebb központja Toledo, mely a 7. sz.-ban egységesíti a spanyol liturgiát. Jelentős keresztény irodalma és himnuszalkotói voltak: pl. Prudentius (348-405), Sevillai Izidor és Leander (7. sz.) Az arab hódítás után (711), mely megtűrte a kereszténységet, alakult ki a „mozarab” (= álarab) rítus. Liturgiája és énekei 10-11. sz.-i kódexekből maradtak fenn, de a neumázott dallamok megfejthetetlenek.¹⁷ (Ld. a 12. sz. lábjegyzetet.)
- Ógallikán:¹⁸ Szintén nagy személyiségei voltak: a keleti származású Ireneus (2. sz), Ausonius (310), Paulinus (†431), és Venantius Fortunatus (~530~600 után), a híres himnuszalkotó. Liturgiájának első írásos emléke Germanus püspöktől maradt ránk (700 körül), amikor a liturgia Galliában is egységesült. A gall liturgia sajátos vonása az offertoriumra hangszerkísérettel énekelt *sonus*, valamint a verses miseszövegek és az állandó szövegek egyházi évtől függő dallamokkal.
- Brit sziget:¹⁹ térítése Nagy Szt. Gergely érdeme, bár már a 4. sz.-ban megjelent a kereszténység.
- Területi dialektusnak tekinthetőek a pentaton-diatonikus dallamvariánsok is.

*Ide tartozik még a „szerzetesi dialektusok” kialakulása, és Gergely óta az első „mesterséges” vagy „központosított” dallamátalakítási törekvés: a ciszterci énekreform a 12. sz.-ban.*²⁰

A ciszterciek az énekelhetőség, valamint a minden kolostorban való egységes éneklés szempontjai miatt egyszerűsítették a dallamokat, helyenként megváltoztatva azokat. Mindehhez a metzi énekiskola hagyományát vették alapul. A ciszterci énekreform irányítói Clairvauxi Szent Bernát (†1153) és Cherliu-i Guido (†1158) voltak. A 143. zsoltár. 9. versének értelmezése szerint („*in psalterio decachordo psallum tibi*”) a 10 hangnál hosszabb neumákat megkurtították. Sok dallamot, dallamrészt transzponáltak, hogy a modulusok rendszerének megfeleljenek (pl. Grad. Anima nostra). A tonalitásérzés miatt hangokat szűrtak be. Az egyszerűbb, ősi dallamokon nemigen változtattak. A quilizmust eltüntették, valamint a hangokat is gyakran másképpen csoportosították egy-egy neumacsoporton, melizmán belül – ezeknek pedig komoly előadásbeli hatása is van. A himnuszokat az ambroszián liturgiából vették át, Szt. Benedek regulájának utalása miatt. A mai napig is ezeket a megváltoztatott dallamokat éneklik a ciszterci szerzetesek (pl. a legutóbb kiadott Gradule-ban is)!²¹

¹⁴ Rajeczky 1981, 34-35. o.

¹⁵ Dobszay 1993, 47. o.

¹⁶ Rajeczky 1983, 44. o.,

¹⁷ Rajeczky 1981, 45-46. o.

¹⁸ Rajeczky 1981, 46-48. o.

¹⁹ Rajeczky 1981, 49-50. o.

²⁰ Lásd Szigeti 1948, 151. o.-on lévő lábjegyzetét.

²¹ Ld. még: Rajeczky: A 800 éves ciszterci gregorián ének, MK. 1943, 987-991. o. sk. 1. A dallamok megváltoztatásáról egy egész bizottság döntött, alapos elemzések és kiterjedt forráskutatás alapján, ami elég hosszú időt vett igénybe (988. o.). Ennek a munkának a minőségét nem lehet párhuzamba állítani a későbbi Tridenti énekreform elnagyolt munkájával és „eredményével”. Rajeczky P. Wagnerre is hivatkozik a munka minőségét illetően (P. Wagner: Neumenkunde 2. 453-6. 1.) Ugyanakkor Rajeczky cikke (mely egy

100 évvel később a domonkosok reformja hasonlóan járt el: a melizmákat megrövidítették.

2.1.4. Adiasztematikus források

A gregorián kutatás több száz kéziratos kódexet dolgozott fel idáig, melyekben a neuma jeleket „*in campo aperto*” = szabad mezőben, (a sorok közti üres helyre) írta a *neumátor*.²² E jelrendszerek csak azt tudják megmutatni, hogy a dallam fölfelé, vagy lefelé halad-e, ill. nagyobb lépés következik, de a hangközök távolsága nem olvasható ki belőlük.²³

A több mint 200 évet átfogó lista kéziratai természetesen nem is mutathatnak egységes képet sem melodikusan, sem ritmikusan. Agustoni szerint:²⁴

- „*egyes zenei jelenségek lejegyzésére nem minden notáció alkalmas, illetve*
- *egyes lejegyzések már a gregorián ének többé vagy kevésbé dekadens korszakában készültek. Így már a sanktgallen 121. sz. kódex- a Cantatorium, a laoni 47. sz. kódex, és az einsiedeln 121. kódexben is – melyek az autentikus előadási módhoz leginkább elvezetnek – találkozunk a hanyatlás első jeleivel.*” Megmutatkozik ez az új ünnepek tételeinek dallam-adaptációjánál is (pl. GT²⁵. 371. Intr. Benedicta sit dallam-adaptációja a GT. 71, Intr. Invocabit me-ben), „*melyek nem minden ponton*” tekinthetők sikeresnek. Az ezredforduló után a folyamat felgyorsul, még súlyosabb következményekkel járván a dallamokra: „*egyes hangok kiszorulása bizonyos hangcsoportokból, ill. a fá és dó hangfokok térnyerése a mi és ti fokok rovására.*”²⁶

További lökést adtak a hanyatlásnak a megjelenő új gregorián műfajok (melyeknek dallamai már gyakran verses szövegekre születtek), és a repertoár bővülése: a tropizálás, a sequentia; zsoltárantifónák sokasága születik az új ünnepekhez; a 12. sz.-tól a Mária antifónák bevezetése. A himnusz-költészet is átalakul.²⁷ Megszületik a liturgikus dráma. *Ezek már mind egy új énekstílust képviselnek.*²⁸ Ehhez járul még a többszólamúság fokozatos kialakulása.

2.2. A gregorián ének a Tridenti zsinat befejezéséig

A gregorián aranykorának vége: a 11-12. sz.-tól az előadás és a lejegyzés szempontjából a hanyatlás jelei mutatkoztak. Ennek az időszaknak egyik jellegzetessége a repertoárbővülés, melyet már új éneklési stílus, új műfajok és kevésbé igényes kompozíciós eljárások jellemeznek. Alább nem fontossági sorrendben összefoglalom, miben nyilvánult ez meg. Ezen okokról azért kell itt most ilyen részletesen szólni, mert az egész 19-20. sz.-i dallamreformra ennek folyamánként lesz szükség.²⁹

- A kódexmásolók hanyagsága az artikuláció pontos lejegyzésében;
- A *diastematikus* kódexek megjelenése. A diastematikus kódexek lejegyzéseinek ritmikai hiányosságai: a ritmikai jelek, neumák alakjai ezekben sérültek ill. nagyon leegyszerűsödtek a vonalrendszeren való alkalmazástól, így a „ritmust” – vagy inkább artikulációt, hangsúlyokat már csak többé-kevésbé, vagy nem jelezték. A kiegészítő jelek használatát elhanyagolták vagy összevonták őket, az írásmódok elnagyoltak lettek.³⁰ Nem találtak ki a vonalrendszerre alkalmas, a ritmust pontosan mutatni tudó jelrendszereket;

előadásának nyomtatott formája) utal a 11-12. sz.-ban a variánsok kialakulásának problémájára, ezen belül az előadásbeli variálódásra is. Párhuzamot von még a ciszterci reform és a 19. sz.-i solesmes-i reform között: ha tudományosságban nem is mérhető ehhez, mindenképpen elismerésre méltó még ma is (991. o.).

²² Neumátor, vagy scriptor: kódexmásoló, író szerzetes, aki a neumákat tartalmazó könyveket készítette. Itt kell megemlítenem, hogy vannak ún. díszkódexek: igényesen kidolgozott, iniciálékkal, festményekkel díszített könyvek, melynek kalligráfiai is igényesek – gazdag megrendelők számára (főpapok, főurak). A másik csoport a használati kódexek, kevésbé igényes kivitelen, néha „kurzív”-folyó - írásmóddal.

²³ Az adiasztematikus kódexek, ill. neumaírások közt is van különbség a hangmagasság jelzésében: egyesekből többé-kevésbé meg lehet fejteni a dallamot, másokból egyáltalán nem, csak későbbi, vonalrendszerre átirított kódexek összehasonlításával rekonstruálható a dallam. Általában a pontnotációk, mint pl. az aquitán, jobban jelzik a hangközöket.

²⁴ Agustoni 21. o., az idézetek is uo.

²⁵ Hivatkozások a G.T.: Graduale Triplex 1978 oldalszámaira.

²⁶ Agustoni 22. o., vö. Dobszay 1993, 221-224. o. és lásd előbb a típus szerinti variálódásnál írtakkal, valamint Szigeti 1948, 10. o. 2. bek.

²⁷ Lásd még: Szigeti 1948, 146-147. o. a himnusz-költészetéről.

²⁸ Agustoni 23. o. 1 és 2 bek., Szigeti 1948, 145-146. o.

²⁹ Részben Szigeti 1948, 150-151. o., valamint saját pótlás (D. A.), és Agustoni 22-23.-o.

³⁰ Agustoni 22. o. 3. bek.

2. ábra

München-Stadtbibliothek-10075. sz. kódex: neumák ráültetése vonalrendszerre

- A polifónia megjelenése: a menzúrális zene a zenészek figyelmét a többszólamúság felé irányította, „háttérbe szorította a gregorián monódiát”. A gregorián dallamok továbbéltek a polifóniában, annak alapját képezték (a gregorián *Cantus firmus*ra ellenszólamokat komponáltak: ez viszont a szabad ritmust, a parlandót korlátozza, az eredeti dallam leegyszerűsödik, sokszor át is alakul), de a régi praxis (az egyszólamú gregorián) továbbra is hivatalos éneke maradt a liturgiának;³¹
- A polifóniával, menzúrális zenével együtt járt a pontos hangmagasságok és ritmus lejegyzésének követelménye;
- A menzúrális zene és zenei lejegyzés rontott a gregorián interpretáción ritmikai szempontból, és az énekesek ritmikai érzékén. A liturgikus zenei képzés átalakult, egy újfajta zenei felfogásnak adva át a helyét. Megszűnt a gregorián hosszú ideig tartó, hallás utáni, pontos előadást elsajátítani tudó oktatása.³² Következmény: a melizmatikus dallamok átalakítását érezték szükségesnek. A folyamat a Tridenti zsinat ellentmondásos liturgikus énekreformjába torkollott, mely 300 évre meghatározta a gregorián éneklést.
- Az Ars Nova és a polifónia kiszorítja a plébániai, székesegyházi gyakorlatból az „igazi” gregoriánt. Főleg a Tridentinum után a székesegyházakban csak köteleességből énekelnek gregoriánt kifejezetten erre a célra alkalmazott papok (a „*prebendisták*”). Egyetlen pozitívum: a római Kúriától független kolostorok falai között talál menedéket és él tovább a gregorián különböző rendi változatokban (így nálunk a pálosok az esztergomi liturgiát őrzik meg);
- A nyolc modus elmélet és a zeneteoretikusok hatásai: új, az elméleteknek megfelelő „szabályos” dallamok komponálása kezdődik meg. (A sok új, kanonizált szent ünnepeihez - miséihez és zsoltosmáihoz - rengeteg ének komponálása vált szükségessé. Magyarországon ilyen *Szent István* ünnepe és az ehhez készült

³¹ Agustoni 23. o.

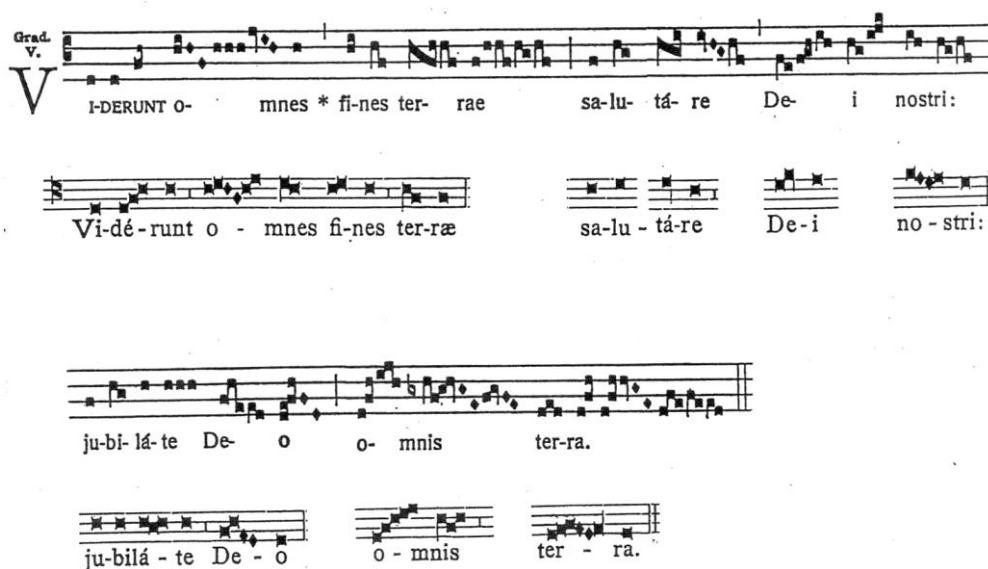
³² Sok kolostorban azonban még a 15-16. sz.-ban is használtak neumázott kódexeket.

zsolozsma), valamint a régi dallamok átalakítása a divatnak megfelelően → *újgregorián* (*Neo-gregorián*) *dallamok keletkezése*. Soknak már a szerzőjét is ismerjük! Az új szentek zsolozsmáinak matutinum-responzóriumai már tónusok számszerinti sorrendjében követik egymást.³³ Ehhez tartozik még: a diastematikus lejegyzések megjelenésével együtt a régi dallamok átalakítása az új szabályoknak megfelelően;

- A többszólamúság hatása a tonalitás változása is: a késői gregorián a dúr-moll tonalitás felé közelít (új Mária antifóna dallamok, ordinárium tételek stb. a 13-15. sz.-ban, mint a VIII. és IX. mise. Ezek már szinte nem is tekinthetők hagyományos gregoriánnak.).
- A késői dallamalkalmazásoknál nem veszik tekintetbe a szöveg és dallam egységét (prozódiai hibák, hangsúlyproblémák, szöveg értelmezése). Mindezt a gregorián iránti érzéketlenség szülte. A szövegek reformja is pont erre a korra (16. sz. vége) esett, a korszak végén a liturgikus könyvek reformjára került sor, melyekhez természetesen hozzá tartoztak a liturgikus dallamok is. **Összefoglalva:** a negatív folyamatok fő okai a ritmus (artikuláció, agogika) hanyatlása és a dallamok megromlása voltak.³⁴ Ennek a tendenciának a végső állomása a **Medicea-kiadás**.

2.3. A gregorián ének a 19. századig terjedő időszakban

A negatív folyamatot nem lehetett megállítani, a reform helytelen elvek alapján zajlott. Mindez a Tridenti zsinattal (1545-1563) függött össze. A breviárium és a misekönyv reformja után (1568 és 1570) került sor az énekeskönyvek reformjára, ami nem csak szövegi, hanem dallami revideáció is lett.³⁵ **A meghamisított gregorián dallamokat tartalmazó Medicea-t** (mely Raimondi magánkiadása volt) **csak 1873-ban ismerte el a pápa hivatalosan, bár kötelezővé soha nem tették.**³⁶

3. ábra

A Medicea és a Vaticana összehasonlítása. (Forrás: Godehard Joppich kurzus-anyaga).

Nagyobb méretű kotta: *Vaticana*; alatta a kisebb méretű kotta: *Neo Medicea*. Jól látható, hogy a Medicea alkotói a melizmákat szinte teljesen megszüntették, a hosszabb neumákat megkurtították. Így az eredeti dallam a felismerhetetlenségig megváltozott.

Viszont a Szentszék kijelentette, hogy „*az egyház követőinek szabad vitatkozni tudományos kutatások alapján az ősi dallamokról, tehát nem döntötte el a tudományos vitát az ősi gregorián dallamokra*

³³ Agustoni 22. o. 2.3. pont 1. bek., Szigeti 1948, 20. o. 4. bek.

³⁴ A hitelességhez hozzátartozik, hogy azért maradtak fenn bizonyítékok a viszonylag hű dallami áthagyományozódásra, pl. a lipcei Tamás-templom graduáléja (13-14. sz.), és a Grad. Sarisburiense (≈1275). Agustoni 23. o.

³⁵ A dallamok átalakításába először bevonták Palestrinát is: XIII. Gergely pápa 1577-ben megbízást adott neki az új liturgikus könyvek zenei szerkesztésére, melyet röviddel később visszavont. Így Palestrina szerepe a folyamatban vitatott. Készítettek revideált kiadásokat Velencében Andrea Gabrieli, Orazio Vecchi, valamint a ferences Lodovico Balbi is az 1580-as években. Majd 1611-ben V. Pál pápa egy szakbizottságot hozott létre *Raimondi* (a Stamperia Orientale nyomda másik alapítója) tanácsára, melyben *Anerio* és *Suriano* végezték a fő munkát. Raimondi sebtében ki is nyomtatta a kész munkát az akkor már *Medici Ferdinánd kardinális* birtokában lévő Stamperia nyomdában. Innen kapta a kiadás a Medicea nevet. Két pótkötete 1614-ben és 15-ben jelent meg. VIII. Orbán pápa 1643-ban adatta ki a kijavított himnuszokkal a breviáriumot. Szerencsére ez utóbbinál a reform a dallamokat nem érintette. Szigeti 1948, 152. o.

³⁶ V. Pál pápa az utolsó pillanatban visszavonta az erről nyilatkozó breve-t.

vonatkozólag”.³⁷ Mégis egészen a 20. sz. elejéig (1905, az első reform-énekeskönyv – a Kyriale – megjelenése) ez a kiadás volt használatban.

A gregorián hanyatlásához még jobban hozzájárult az orgonával, ill. más hangszerekkel való kíséret elterjedése, a hangszeres zene templomi térhódítása, valamint gregorián-szerű, „ál-gregorián”, „újgregorián” – vagy másnéven „*pseudo-gregorián*” dallamok komponálásának divatja (pl. Viadana, Henri Dumont ilyen darabjai, ill. a közismert dūr Salve Regina dallama).³⁸

2.4. A gregorián reformtörekvések a 19. sz. közepétől a 20. sz. közepéig

A Medicea-t (vagy másnéven a „Medici-graduálét”) 1873-ban újra kiadták a ceciliánus mozgalom vezetőjének, *Franz Xaver Haberl*-nek a szerkesztésében, Regensburgban. (Anakronizmus, hogy pont annak a mozgalomnak a vezető egyénisége adta ki, aki a gregorián megújításának és a liturgikus zenei reformtörekvéseknek az egyik úttörője volt).³⁹ Ez lett a „*Neo-Medicea*”, melyet IX. Pius brévével ajánlott az egyháznak. Ezután még ötször adták ki: 1877, 1878 – XIII. Leó brévéjével, majd 1883, 1894-ben, a Rítuskongregáció ajánlásával (mely autentikusnak ismerte el – bár kétségek merültek fel a kiadvánnyal kapcsolatban) és 1902-ben. Közben azonban az ellentmondásokkal teli ceciliánus mozgalom mellett szerény és szorgos bencés szerzetesek a 19. sz. közepétől javában dolgoztak a gregorián dallamok kutatásán és revízióján, *Solesmes*-ben. Ennek a hatalmas munkának lassan ugyan, de meg lett az eredménye: XIII. Leó 10 évvel a Neo-Medicea első kiadása után, 1883-ban elismeréssel nyilatkozik *Dom Pothier* és szerzeteseinek Solesmes-beli munkájáról, ami nagyban növelte a solesmesi reform Medicea-val szembeni táborát. Ennek hatására merült fel az igény a gregorián énekek restaurált formában való új kiadására. A tervet azonban nehezítette a *Pustet kiadó*, amely 1873-ban 30 évre privilégiumot szerzett a Neo-Medicea kiadására, és mindenben akadályozta a revideált énekek megjelenését.

Ezzel együtt a 19. sz. végén még nagyobb divat lett a pseudo-gregorián, bár ezeket az időközben keletkezett számos új ünnep is szülte (pl. GT. 388-391 Krisztus Király ünnepe). A legtöbbjét viszont szerencsére törölte a hivatalos státusból a II. Vat. (az Ordo Cantus Missae 1972-ben már csak néhány újabbszerű főünnep pseudo-kompozícióit vette át).

Előbb azonban már voltak bizonytalan reform-kísérletek: IX. Pius pápa támogatásával egy revideált graduale kiadás készült el 1851-ben a reimsi és cambrai püspökök által felállított bizottság munkájaként, mely az 1847-ben megtalált Montpellier-i 11. sz-i kódexen alapult – bár kezdetleges módon, és a Medicea stílusával még nem teljesen szakítva.⁴⁰

Trier-ben *Hermesdorff* kanonok dolgozott egy új graduálén, mely 1864-ben készült el. Trier a régi, Trident előtti hagyományokat követte, sikeresen elkerülvén a tridenti reformokat, így a gregorián éneklési és dallami hagyomány is 13. sz.-i alapokon állt.

2.4.1. A solesmes-i reform történelmi kezdetei és első eredményei a 19. században

Előzmény: a 19. sz. elején Franciaországban megindult a monasztikus élet reneszánsza. Ez a megújulás azt jelentette, hogy rájöttek: a liturgia és hagyományos énekei a szerzetesi élet egyik fundamentumát adják.

1837-ben újraalapították *Solesmes* Francia forradalom alatt elpusztult kolostorát. Első apátja, *Dom Guéranger* haláláig (1875) mozgatórugója volt a gregorián megújításának. Ennek a megújulásnak a kezdete 1840-ben kezdődött, *Guéranger* „*Les institutions liturgiques*” c. munkájának megjelenésével. Ebben kifejti, hogy az ősi római liturgiának elsőbbsége van a helyi hagyományokkal szemben – és ebben a szellemben az eredeti római énekek is a változatokkal szemben.⁴¹ Guéranger és társai látták, hogy az akkori kiadványok nem teljesítik az elégséges minimumot sem. Ezért elkezdtek gyűjteni a fellelhető kéziratokat, amelyek gregorián dallamokat tartalmaztak.⁴² Az összegyűjtött anyagot saját kiadásban közreadták: **1889-től a *Paleographie Musicale*** sorozatban, melynek máig 22 kötete jelent meg (ezek adiasztematikus és diasztematikus kódexek facsimile kiadásai, tudományos kommentárokkal).

Az első tudományosan is jelentős eredmény megszületése: Guéranger megbízására rendtársa, *Jausions* 1864-re kiadásra előkészített egy vázlatot, amit 1870-ben bekövetkezett korai halála miatt *Pothier* fejezett be. A mű

³⁷ Szigeti 1948, 155. o. idézet az 5. bek.-ből

³⁸ A dallamrevízióval P. Bourgoing is próbálkozott: 1634-ben kiadott Brevis psalmodiae ratio... c. munkájában tesz közre általa revideált egyszerűbb dallamokat. Azonban ezek sem jobbak a Medicea-nál. Agustoni 24. o., és uo. a 45. sz. lábjegyzet, kottapéldával.

³⁹ Haberl azt hitte, hogy a Medicea Palestrina műve, ezért állt ki annyira mellette. Szigeti 1948, 155. o. 6. bek.

⁴⁰ Szigeti 1948, 155. o. 1. bek.

⁴¹ Szigeti 1948, 154. o. 4. pont

⁴² Lásd Agustoni: 27. o. ill. 50. sz. lábjegyzetét uo.

1880-ban jelent meg „*Les Melodies Grégoriennes*” címmel. A könyv az addigi paleográfiai, történeti kutatásokat foglalta össze. A kutatások alapján összeállított énekeskönyv, a **Liber Gradualis 1883**-ban jelent meg, majd sorra követték az új kötetek: **1885-karácsonyi officium**, **1888-Processionale**, **1891-Antiphonale Monasticum**. Ezek az énekeskönyvek azonban inkább intuitívák voltak, a kísérletezés szintjén álltak. Kiforratlan módszerek és kevés kódex alapján készültek, valamint hiányzott még az alkotókból a gregorián paleográfiában való tudományos jártasság és a kritikai eljárások alkalmazása.

2.4.2. A gregorián dallamok restaurálásának kezdetei, fontos személyiségei, az első hivatalos revideált dallam-kiadások⁴³

2.4.2.1. A fentebb említett solesmes-i liturgikus énekeskönyv-kiadások és tudományos eredmények hatására a reform kilépett Solesmes falai közül:

Rómában megalakult az első nemzetközi tudományos gregorián folyóirat, a **Rassegna Gregoriana** Mons. Respighi, Mons. Casimiri és a jezsuita P. de Santi vezetésével, mely 1902-1914 között állt fenn. Ezen kívül Dom **Mocquereau** folyóirata, a „*La Revue Grégorienne*” 1911-től jelenik meg.⁴⁴

1903-ban lejárt Pustet privilégiuma, amelyet a Szentszék nem újított meg. De közben más fontos esemény is történt: 1903-ban a frissen megválasztott **X. Szt. Pius pápa** első dolga, hogy kiadja híres **Motu Proprio**-ját a szent zenéről, „*Tra le Sollecitudini*” címmel. E dokumentum korszakos jelentőségű, hatása mind a mai napig tart. A gregorián szempontjából kimondja, hogy: „...ezek a tulajdonságok (szent, művészi, egyetemes) legnagyobb mértékben a gregorián énekben találhatók meg s következésképpen a gregorián ének a római egyház sajátos éneke. Ezt örökölte a szentatyáktól, ezt őrizte a legnagyobb gonddal évszázadok hosszú során át liturgikus könyveiben, ezt nyújtja a híveknek mint sajátját s a liturgia némely részében ezt írja elő mint egyedül alkalmazandót, s ezt állították vissza nagy sikerrel eredeti tisztaságába a legújabb kutatások.”⁴⁵ X. Pius a továbbiakban a gregoriánt mint példaképet adja az egyház elé, amit vissza kell állítani a gyakorlatba – a nép bevonásával. 1904-ben kinyilvánította elhatározását, hogy további kutatások szükségesek, a legrégebbi kéziratok alapján helyre kell állítani a gregorián ének eredeti formáját – az évszázados hagyományok figyelembevételével. Erre a célra pápai bizottságot hozott létre (1904-től 1914-ig működött), melynek feladata a hivatalos kiadások előkészítése volt. Azonban az előbb említett hiányosságok itt is megjelentek (nem voltak megfelelő munkamódszerek a kritikai kiadások elkészítéséhez), valamint az idő is igen rövid volt. Sajnálatos módon a bizottságban lévő ellentétek elősegítették annak korai megszűnését. Ennek ellenére 1905 és 1912 között e bizottság munkájának eredményeként elkészültek a legfontosabb énekeskönyvek hivatalos kiadásai.⁴⁶

2.4.2.2. A restauráció első szakaszának kiemelkedő személyiségei, és tevékenységük⁴⁷

- Dom **Pothier** (†1923): Solesmes-i bencés szerzetes volt, később St. Wandrille apátja lett. Tevékenysége úttörő jelentőségű. Pothier a fentebb említett pápai bizottság elnöke volt. Ilyen funkciójában, és a bizottság egy részének támogatásával jelentette meg **1905**-ben a **Kyriale**-t. Mivel a bizottságban súlyos ellentétek voltak, ezért saját felelősségére jelentek meg a további könyvek: **1908-Graduale Romanum** (továbbiakban: GR 1908) – ez az 1883-as és 1895-ös solesmes-i Liber Gradualis alapján készült;
- Dom André **Mocquereau** (†1930): Ugyancsak solesmes-i apát. Kutatásait a fellelhető kéziratokra alapozta, azok kiváló ismerője volt és szorgalmazta a Paleographie Musicale sorozatban való közreadásukat. Ezzel **Mocquereau a gregorián paleográfia⁴⁸ tudományának megalapítója** lett. A dallamok eredeti (legkorábbi és autentikus) formájukban való restaurálásáért szállt síkra, és a restaurált dallamok *gyakorlati (liturgikus) alkalmazását* tartotta fontosnak. Kutatásai során szembesült a gregorián dallamok egységes előadásának problémájával. Így született meg általa egy igencsak *kompromisszumos* módszer és elmélet, amelyet az egész világ elfogadott és máig „*solesmes-i gregorián zeneelméletnek*” hívnak.

⁴³ Az alábbi hivatkozásokon kívül lásd még: Rajeczky 1981, 153-155. o.

⁴⁴ Szigeti 1948, 156. o. 4. bek.

⁴⁵ Documenta Musica Sacrae 23-24. o., Motu Proprio 3. pont, kiemelés D. A.

⁴⁶ Agustoni 27-28. o. 2.4.1. pont

⁴⁷ Agustoni 28-31. o.

2.4.2.3. Eugen Cardin és a gregorián semiológia tudományának kezdetei⁴⁹

A semiológia a zenei paleográfián – ezen belül a *gregorián paleográfián* alapszik. A zenei paleográfia nemcsak neumákkal foglalkozik, hanem pl. a tabulatúrák⁵⁰ megfejtésével is. *Neuma* = *intés*: a karvezető mozdulatait próbálja jelrendszerbe foglalni. *Cheironomia* = a vezénylő kézmozgása. A paleográfia e jelek tudománya – amely nem csak zenei lehet – így a paleográfiának része a *gregorián paleográfia* is. Ebből fejlődött ki a *gregorián semiológia*: *semeion* = *jel*, *logos* = *tan*. E tudományág azt kutatja és arra próbál választ adni, hogy hogyan függ össze a jelek alakja (neumák), a neumairás és a szövegértelmezés.

Elindítója **Dom Eugène Cardin** (1905-1988), aki 1928-ban lépett be a solesmesi bencések közé. 1952-1984-ig Rómában, a pápai egyházzenei intézetben paleográfiát, majd semiológiát tanított. Cardin összehasonlította a quadrátnotációt a 9-10. sz.-i kódexek neumáival. Észrevette, hogy a dallamok sok helyen nem egyeznek, de azt is, hogy a régi adiasztematikus neumairások mennyire kifejezik a latin szöveget, és hogy e jeleknek megvan a maguk sajátos logikája. Kutatásainak első eredményeit 1954-ben Bécsben, a *II. Katolikus Egyházzenei Kongresszuson* ismertette *L'interprétation traditionnelle du chant grégorien* c. előadásában. Innen számítjuk a semiológia tudományának kezdetét. Tanítványainak kutatásai és segítsége nélkül nem fejlődhetett volna a semiológia olyan tudományággá, melynek eredményei közkinccsé tehetők. A kutatások tárgya eleinte ugyanis „minden egyes neuma-gráfemia kritikai elemzése volt, különös tekintettel az interpretáció szempontjából releváns jelentésükre.”⁵¹, mely rengeteg időt igényelt.

A semiológia szerint semmiféle menzuralisztikus hangérték-tan nem vihető bele a gregorián dallamokba, mivel ezen énekek komponistái a szöveg szerinti éneklést valósították meg. Így a **kimondott szöveg parlandója és értelme adja meg az ének tempóját és ritmusát**. Cardine feltételezéseit bizonyították a két különböző neumairás: a több száz *sanktgalleri* neumával írt kódexnek, valamint a *metzi notációval* írt *laoni* 239. sz. kódexnek a páratlan egyezése.⁵² A dallamok kielégítő előadásához a neuma-jelek ismeretén kívül szükséges az összehasonlító forráselemzés és az esztétikai elemzés is (a szöveg értelmezése, fontos szavai, a szavak hangsúlyozása). „A gregorián semiológia kritikailag és módszertanilag világosan átgondolt kutatási ág; ebből adódóan eredményei nem hipotézisek, hanem tudományosan megalapozott állítások, amelyeket persze további vizsgálatok kell hogy elmélyítsenek, annak tudomásulvételével, hogy a kutatás mindig az emberi megismerés határai között folyik, és sohasem oldhatunk fel minden rejtélyt.”⁵³

Cardine 1968-ban Rómában jelentette meg fő művét, az előadásain alapuló *Semiologia Gregoriana* c. kötetet. E munka összeállításában a ma is aktív Godehard Joppich és Rupert Fischer volt segítségére.

Jelentős esemény volt 1979-ben a *Graduale Triplex* megjelenése: az 1974-es solesmesi kiadású *Graduale Romanum* quadrátnotációi fölé R. Fischer és M. C. Billecocq vezették rá kézírással a metzi és *sanctgalleri* notáció neumáit.

3. A „magyar” gregorián:

Meg kell különböztetnünk a Magyarországon komponált latin gregorián tételeket a magyar nyelvű gregoriántól, valamint a gregorián eredetű népénekektől.

A. Magyarországon keletkezett gregorián kompozíciók: a gregorián területi variánsainak tekinthetők („gregorián dialektusok”) Ezeket kettébonthatjuk egyes gregorián dallamok magyarországi variánsaira, illetve önálló magyar kompozíciókra.

- *Önálló magyar kompozíciók:* igen kevés van (pl. Szt. István vesperása 12. sz.,)
- *Variánsok:* Ebből már sok van (Zágrábi kódexben 13. sz., Esztergomi breviárium 14. sz. stb.)

B. Magyar nyelvű gregorián: Legelőször a protestantizmus terjedésével magyarra fordított gregorián dallamok, különböző protestáns graduálokban a 16-17. sz.-ban (Batthyány-graduál; Öreg Graduál, Gyulafehérvár, 1636). De idetartoznak a katolikus területeken keletkezett magyar nyelvű tételek: pl. Te

⁴⁸ Paleo = régi, ősi; gráfia = írás; paleográfia: a régi írások tudománya. A zenei paleográfia a zenei írásokkal, jelekkel, lejegyzésekkel foglalkozó tudomány.

⁴⁹ Agustoni 37. o., valamint Béres György pannonhalmi kurzus – jegyzetei.

⁵⁰ Tabulatura (lat) = táblázat, a hangszeres zene feljegyzésére szolgáló régi hangjegy-írásmód. (Szabolcsi Bence – Tóth Aladár: Zenei lexikon, 1965.)

⁵¹ Agustoni 37-38.o.

⁵² Hogy miért e nagy egyezés? Valószínűsíthető, hogy a római-gall ötvözetből eredő 9. sz.-i gregoriánt vándorló énektanító szerzetesek adták tovább kolostorról kolostorra, iskoláról-iskolára. Magyarországra is a bencések hozták.

⁵³ Idézet Agustoni-tól, 37. o. A kiemelés tőlem.

Deum a Peer-kódexből -15. sz., himnusz-dallamok, Mária-antifónák, Kyrie-tropusok, temetési szertartás stb.

C. A sajátosan mai magyar gregorián: Könnyű zsolozsmaantifóna típusdallamok felhasználásával, kismértékű átalakításával a dallamokra magyarra fordított szöveg került. Pl. az EE. Intr. és Com. antifónái.

D. Olyan népénekek, melyek gregorián ősből származnak: többségük egész Európában énekelt kanciók magyarított változatai (Pl. Christ ist erstanden – Krisztus feltámadott, a Húsvéti szequencia töredéke az Iglói kódexben 14. sz.).

4. A latin nyelvről⁵⁴ (tananyagon kívül, az önálló munkát segítő)

4.1. A latin nyelv hangsúlyai.

A gregorián ének a latin nyelvű szövegek megzenésítése, amely szövegek a *latin nyelv posztklasszikus* korából származnak. Mivel szöveg és zene egysége talán minden egyéb muzsikánál jobban jellemző a gregorián énekekre (a neumák általában jelzik, illetve kifejezik a szóhangsúlyokat), meg kell ismerkednünk a latin nyelvű szavak hangsúlyaival.

4.1.1. A latin nyelv őskorában (kb. Kr.e. 2. sz-ig) a latin szavak első szótagját mindig nyomatékkal ejtették. Emellett azonban volt a szavaknak egy zenei hangsúlya is, ami a kiejtés hangmagasságában nyilvánult meg.

4.1.2. A klasszikus korban megnő a zenei hangsúly fontossága, egyre inkább ez kapja a nyomatékat is. Ebben az időben rögzítődik *a zenei hangsúly a hátulról számított második* (amennyiben *hosszú*), *vagy harmadik szótagra* (amennyiben *a szó utolsó előtti szótagja rövid*). Ugyancsak a klasszikus korban különböztették meg (a görög verselés hatására) a rövid és a hosszú szótagokat. Ebben az időben fedezték fel a szónokok a ritmikus prózát.

4.1.3. A késő-klasszikus (poszt-klasszikus) korban befejeződik az a folyamat, amelynek során a nyomatéki hangsúly és a zenei hangsúly azonosul. Ez az időszak a 4. sz. végén kezdődik. Egyúttal eltűnik a klasszikus kor sajátosága, a szótagok hosszúság szerinti megkülönböztetése, s minden szótag azonos hosszúságúvá válik. Megjelennek viszont *a másodlagos hangsúlyok, a hosszú szavakban, mégpedig a főhangsúlytól visszafelé számított második, negyedik, hatodik szótagon* (pl.: benedícti^onis; dílecti^onis, congratuláti^onis; adjuv^orium). Ezeket a hangsúlyokat (illetve inkább a szótagok különbözőképpen kiejtését) hívjuk *accentus*-oknak.

- *A liturgikus könyvek a többtagú szavaknál a magánhangzók fölött ékezzel jelzik a hangsúlyt. Az ékezet tehát nem jelent hosszúságot, sem módosítást, hanem egyszerűen a hangsúlyos szótagot jelzi. Kéttagú szavaknál nem mindig jelölik a hangsúlyt, mert ezeknél az mindig az első szótagon van.*⁵⁵
- *Az egyszótagú szavak többnyire hangsúlytalanok* (pl.: in; et; ad; hoc; sed; si; quid; ex; kivétel: est; nunc.)
- *A kétszótagú szavaknak az első szótagja hangsúlyos* (pl.: Deus; meus; meum);
- *A három vagy annál több szótagú szavakban a hangsúly az utolsó előtti vagy az azt megelőző szótagra esik* (pl.: allelúia; procedo; glóriam; nómini; dícite; angélicus).

4.2. A latin olvasás szabályai⁵⁶

Az egységes énekléshez egységes latin kiejtésre van szükség. A latin nyelv számtalan korszaka és az ezekhez tartozó kiejtések, az egyes országok kiejtési sajátosságai ma is nagy zavart szülnek. Ezért legjobb, ha a karvezető dönt afelől, hogyan ejtsék a szöveget, vagy egyezzenek meg egyféle kiejtésben.

A latin szöveg kiejtésére egységesen az újkori magyarországi kiejtést használjuk. (1) Egyházi azért, mert az iskolában, világi zenei életben másképp ejtik; (2) magyarországi, mert az olasz, angol, francia, stb. kiejtés idegen a magyar egyházi gyakorlattól (pl a „cs”-zés „c” helyett: „cséli” ↔ „céli”); (3) újkori, mert a középkori magyarországi kiejtés (az s betű magyar s-sel való ejtése, a g betű gy-nek hangzik e és i előtt stb.) már évszázadok óta nem dívik.

4.2.1. A magánhangzók ejtése:

⁵⁴ Bohus Péter egyházkarnagyképző számára írott gregorián jegyzetéből átvéve, lásd Bibliográfia 6. sz.

⁵⁵ Harmat-Werner: Cantus Cantorum II. kiadás, 1958, 17. o.

⁵⁶ Zsigmond Benedek: A liturgikus latin alapjai. Jegyzet. Pannonhalma, 1999. (A Gregorián Társaság kurzusain használt jegyzet.)

- **a:** mindig á-nak ejtjük, de hol hosszan, hol röviden. Pl. hosszan: laudámus; grátias; röviden: sanctus; glória.
- **e:** ha rövid, akkor e-nek ejtjük, ha hosszú, akkor é-nek. Pl.: (e) terra; te; Dómine; Deus; (é): plena; miserére.
- **ae, oe:** ugyanúgy ejtjük, mint az e-t tehát hol e-nek, hol é-nek. Pl.: (e): laetáre; coeléstis; (é): coelum; coepit.
- **y:** mindig i, pl. Kyrie eleison (a görög eredeti ellenére!);
- **au:** rövid áu-nak ejtjük és mindig egy szótagot alkot.

4.2.2. Szabályok a magánhangzók hosszúságára:

Főszabály: A hangsúlyos, nyílt szótagú magánhangzót hosszan ejtjük.

- Nyílt szótag: szótagoláskor magánhangzóra végződik, pl. ple-na, míg zárt szótag az, amely mássalhangzóra végződik, pl. Chris-tus, ter-ra. Pl.: gló-ri-a; ple-na; lau-dá-mus; ho-mí-ni-bus; pe-des.
- Zárt szótagban röviden ejtjük: ter-ra; maq-nam; mun-di; nos-ter.
- Az egyszótagú szavakat mindig röviden ejtjük. (Lásd előbb.)

Kivételek:

1. ha a nyílt szótag után magánhangzó jön, pl.: De-us.
2. Ha zárhang (p,t,c,b,d,g) után l vagy r jön, az előttük levő szótagh nyíltnek számít, így hangsúly esetén megnyúlik. Pl.: Patrem (pátrem).
3. Ha egy szónak különböző alakjai vagy származékai hatnak egymás kiejtésére. Pl.: saecula saeculorum ejtése: székula székulorum (ahelyett hogy székula szekulorum lenne).
4. Egyes szavak sajátos ejtése: pl. honor (rövid o), quoque (hosszú ó) stb.

4.3.3. A mássalhangzók ejtése

- **c:** magas magánhangzók (e, i, y, ae, oe) előtt c, egyéb esetben k. Pl.: dicite; in excélsis; caelum; ↔ dico; glorificámus; clamávi; haec.
- **ch:** k, pl. Christus; pulchra.
- **s:** általában sz, de két magánhangzó között, illetve l, r, m, n magánhangzók között z. Pl. **s:** Dóminus; Spíritus; súscipe ↔ **z:** Iesus; miserére; in excélsis; insulae.
- **X, xs** általában ksz, de az ex igekötő esetén két magánhangzó között gyakran gz. Pl. **ksz:** in excélsis; dexteram; pax; vexilla; eduxit; dixit; resurrexit, ↔ **gz:** exaudívit; exsultate; exemplum; exitus.
- **t:** a „ti” betűcsoporthoz ci-nek hangzik, ha utána magánhangzó jön. Pl.: annuntiáte; redemptiónem. De ha előtte s, x, vagy t van, akkor marad ti, pl. míxtio; hóstia; óstium, valamint ebben a szóban is ti: totius.
- **i:** két magánhangzó között, valamint szó elején, ha utána magánhangzó jön: j. pl.: eius; iubilate; Iesus.
- **u:** a qu; gu; su betűcsoporthoz, ha utánuk magánhangzó jön, v. pl.: qui; quóniam; sanguis; mansuétí.

5. A zsoltárok

5.1. A zsoltárokról általában

A zsoltárok a zsidó és a keresztény istentisztelet sajátos, művészi műfaja. A keresztény istentisztelet szövegeinek jelentős része az ószövetségi Zsoltárok könyvéből való (Misében: Introitus, Communio, Olvasmányközi énekek – Graduale, Alleluja, Tractus - és a zsolozsma zsoltározásban).

- 150 zsoltár van a zsoltárok könyvében. Sugalmazott szöveg.
- A görög zenében ismeretlen volt.
- Elsősorban imádság, másodsorban irodalmi alkotás.
- A zsidóságot körülvevő népek szertartásrendjeinek énekei is hatottak rá.
- A zsoltárok sugalmazott ószövetségi énekek, sok közülük Dávid királytól való, de még zsoltárszerzők: Shirmiz, Ászáf.
- Versek, melyek kétsoros versszakokból állnak, **versekre** illetve **félversekre** tagolódnak.
- De nem rímesek, nincsen sorvégi összefüggés, versláb, de van ún. gondolat-ritmus, gondolat-párhuzam: az ú.n. **parallelizmus-ok**.

5.2. A parallelizmusok:

1. **Színóním parallelizmus:** ha a felsorok ugyanazt a gondolatot különböző szavakkal lényegében kétszer mondják el:
Nevet rajtuk, aki az égben trónol * az Úr gúnyt űz belőlük (Ps. 6. 2,4)
Aki az égben lakik, az mosolyog rajtuk * kineveti őket az Úr.
2. **Antitetikus parallelizmus:** ha két felsor két ellentétes gondolatot tartalmaz: Ezeknek harciszekerek, azoknak hadiméne * nekünk az Úristen neve ad erősséget. (Ps 19.8.)
Gödröt ásott és kimélyítette * de ő esett a maga ásta verembe. (Ps. 7.16.)
3. **Szintetikus parallelizmus:** ha az első felsorban kifejezett gondolatot a második felsor továbbfejleszti:
Ahogy a szarvasgím bög forrásvíz után, * a lelkem, téged, Isten, úgy kíván. (Ps.41. 2.)
Ujjongok és benned van örömem, * s magasztalom nevedet, ó Fölséges. (Ps. 9.3.)
4. **Klimaktikus parallelizmus:** Az első sor kulcsszavával indul a második. (Egy-egy gondolatot kiemel úgy, hogy az időnként visszatér). Király az Úr, fönségbe öltözött, * fönségbe öltözött az Úr, hatalommal övezte föl magát.

5.3. Hogyan és milyen dallamra énekeljük a zsoltárokat?

Ún. **zsoltártónusokra** énekeljük őket. A tónus **meghatározott dallamformula**, melyre (adott esetben) a zsoltárt énekeljük. A tónusokat ne tévesszük össze a 8 gregorián hangnem *modusaival*! A zsoltártónusokhoz hasonló formulákkal más gregorián műfajokban is találkozunk: pl. akklamációk (ilyenek a misében a prefáció, zsolozsmában a verzikulások); valamint ún. zsoltár-formulákat és a zsoltározás szerkezeti elemeit találhatjuk meg a *graduale*, *tractus*, *offertorium* *mise-proprium* tételében. Minden modushoz (hangnem) tartozik legalább egy zsoltártónus, de tartozhat több is: pl. az introitusok zsoltárai a hozzájuk tartozó díszesebb introitus-zsoltártónusokkal is énekelhetőek. A Magyarországon ma alkalmazott olvasmányoskönyvekben a római zsoltárdallamokat találjuk meg, de egyes liturgikus hagyományoknak más zsoltárformula-készletük van (pl. Esztergomi rítus, szerzetesrendi hagyományok). Külön helyet foglalnak el a zsolozsma (officium) zsoltártónusai, mint a **responzorium breve**, **responzorium prolixum**, Magnificat tónusok, valamint a mise egyéb recitációs formulái (olvasmány és prefáció tónusok).

A tónusok meghatározó részei:

- **Tubahang** = recitáló hang, vagy főhang;
- Az **alaphang** az antifona vagy tétel azon hangja, melyen a tétel zár. *A zsoltártónusok nem feltétlenül záródnak ezen a hangon!*

A 8 modust és az azokra épülő zsoltártónusokat lásd a 18. oldalon!

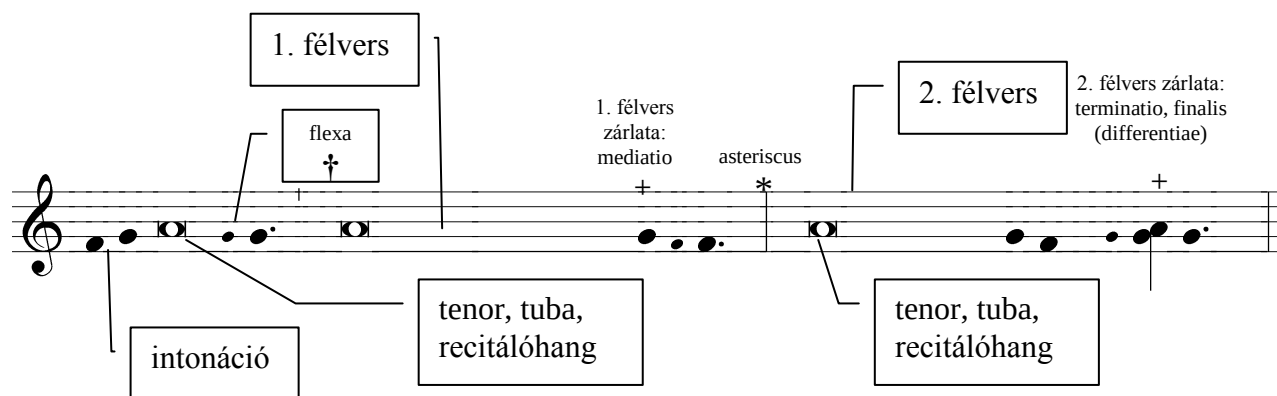
5.4. A zsoltártónusok szerkezete

A **zsoltárformula** két félversből áll. Az első félvers részei:

- **kezdőformula** – bevezető formula: **initium**, **intonatio** (gyakran hiányzik!). Neve a szerepét is jelöli: a kódexek gazdagon díszített kezdőbetűihez, az iniciálékhoz hasonlítja. Előkészíti a tenort, vagy tubahangot az antifona vagy válasz után. A tonika felől lép fel a tubahangra, vagy körülírja azt. Initium csak az első zsoltárvers elején éneklendő. Ha a zsoltárt antifona szakítja meg, a zsoltár újra initiummal kezdődik. Kivételek: az Evangéliumi canticumok (Magnificat, Benedictus, Nunc dimittis) összes versét initiummal kell kezdeni. **Jelölése: aláhúzás.**
- **Tenor, Tubahang, recitálóhang:** Ezen történik a recitálás, a szövegének. A tubahang mindig a tónus hangnemének (*modusának*) a *dominánsán* van. *Kéttubás a 9. tónus, a Tonus peregrinus.*
- **Flexa**, az első félversben lévő nagyszekund (szubtonális tenor esetén, ami alatt N2 van), vagy kisterc lelépés (subsemitonális tenor esetén, ami alatt K2 van) a Tuba alá. Akkor alkalmazzák, ha hosszú a félvers, illetve ha értelmi tagolás kívánja. A Flexánál a szövegben † - et írnak.
- **Cadentia**, zárlatok: **Első félvers zárlata (középzárlat): a Mediatio** („*meditatio*” – *meditálás*),
- A Mediatio-t, ill. az 1. félvers végét **csillag (asteriscus)** jelöli a szövegben, itt egy *Ave Maria-nyi szünetet* tartunk („*meditálás*”).

Második félvers: rögtön a tubahangon kezdődik.⁵⁷

- A 2. félvers **zárlata: *Terminatio, vagy finalis***.
- Terminatióból rendkívül sokféle van, és attól függően választanak közülük, hogy mi illik jobban az Antifóna kezdetéhez. Ezért hívják ***Differentiae***-nek is. A *Differentiae*-k nem mindig zárnak a modus tonikáján! (Ezt jelölni is szokták.)
- A zárlatoknál melizma is lehetséges (hasonlóan az Alleluia-iubilusok ismétléséhez).
- **Az É.E. és az OK zsoltározás jelölések eltéréseiről:** Az É.E. azt a helyet, ahol a dallam elhajlik, / -el jelöli, a hajlításokat ferde szedéssel. Az OK csak aláhúzást alkalmaz.

5.5. A zsoltártónusok és a szöveg ritmikája

Minden szövegnek, a latinnak és a magyarnak is vannak hangsúlyai. A szép hangsúlyozás a szöveg érthetőségét javítja, és értelmezi is azt. A tuba-hangon a szöveg hangsúlyozása nem okoz problémát, viszont a zárlatoknál már nehezebb a dolgunk.

- **Módszer „A”** (*akcentusos*):

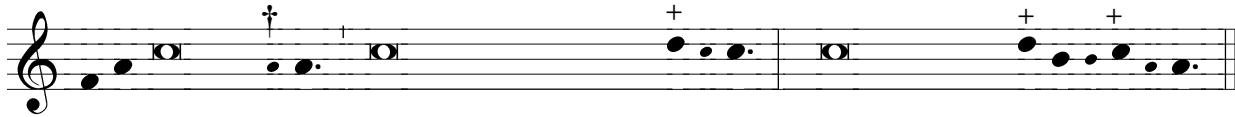
A fenti ábrán és a melléklet zsoltártónusaiban egyes hangok felett kis vonásokat (ill. + jeleket) találunk – ezek hangsúly-jelek. Vannak formulák, melyek egy, és vannak, melyek kéthangsúlyosak. Valamint látjuk, hogy egyes hangok zárójelbe vannak téve az É.E, Hozsanna zsoltártónus táblázataiban, illetve itt a jegyzetben kisebb hangokkal vannak szedve – ezek a formulába betoldott ún. **epentetikus** hangok. Amikor egy zsoltárszöveget egy tónushoz illesztünk, meg kell néznünk, hogy a zárlaton lévő szó, illetve szavak mely szótagja (szótagjai) hangsúlyosak. A hangsúlyos szótagoknak a kis vonással (ill. +) jelzett hangokra kell esniük. (A hosszabb szavaknak meg kell keresnünk a mellékhangsúlyait is, többhangsúlyos formulánál a mellékhangsúlyok is a zárlat egyik hangsúlyára esnek.) A hangsúlyok egyeztetése főleg a latin zsoltározásnál használható jól, de a magyar szövegeket is így módon kell a tónusokhoz illeszteni. Ezt hívjuk **hangsúlyozó**, vagy másnéven **akcentusos** módszernek. Pl.: Dé-us, és Dó-mi-ne szavak. A zárójelbe tett betoldó hangokat akkor kell alkalmaznunk, ha több szótag esik a záró formulára, mint a formula hangjai – ilyenkor ki kell tölteni a plusz hangokkal a zárlatot. Az apróval szedett (vagy zárójelbe tett) hangokat ekkor kell alkalmaznunk.

- **Módszer „B”** (*kurrens, kurzív*): mely kevésbé ad jó eredményt: ez a **futó**, vagy latinul **kurrens, vagy kurzív** (hangsúlytalan) szövegelhelyezés, mely nem veszi figyelembe a szöveg hangsúlyait a zárlatokon. E módszer szerint egyszerűen hátulról visszaszámoljuk a zárómotívum hangjait a szöveg szótagjain, az epentetikus hangokat nem vesszük figyelembe.

Mindkét módszer az összes zárlaton alkalmazható (flexa, mediatio, terminatio).

⁵⁷ Ez alól kivételek az introitus zsoltártónusok, ahol a 2. félversnek is van intonációs formulája.

Példák: az 5. tónuson mutatom be. Az 5. tónus egy kétakcentusos – kéthangsúlyos – terminatiójú formula:

Akcentusos módszer szerint:

„Jó földbe hullott a tanítás **mag**ja, * és **term**ést **ér**lelt.” → a hangsúlyok jó helyre esnek, betoldani nem kell a formulába.

„Meglátogattad és megöntözted a **föld**et, * elhalmoztad **bős**éges **áld**ással. → hosszabbak a terminatio formulához tartozó szavak, itt betoldást kell alkalmazni.

„Előkészítet a föld**et**: + barázdáit **önt**özöd, * göröngyeit **els**imítod.” → A Mediatióban van betoldás a szó hossza miatt, hogy a hangsúly megfelelő helyre kerüljön.

„Jóságoddal koronázod az esz**ten**dőt * jólét és bőség jár **láb**ad **nyom**ában.” → A Mediációban és a terminációban is van betoldott hang.

Kurrens módszer szerint:

„Jó földbe hullott a tanítás **mag**ja, * és **term**ést **ér**lelt.” → így van a kurzív szerint is.

„Meglátogattad és megöntözted a **föld**et, * elhalmoztad bőséges **áld**ással. → a terminatio „sántít”.

„Előkészítet a föld**et**: + barázdáit **önt**özöd, * göröngyeit **els**imítod.” → a mediatio „sántít”.

„Jóságoddal koronázod az esz**ten**dőt * jólét és bőség jár **láb**ad **nyom**ában.” → mindkét félvers zárata „sántít”.

6. A gregorián énekek tonalitása

„A tonalitás egy zenemű hangjainak egymáshoz való viszonyában, egységgé szerveződésében megmutatkozó erő...”

A tonalitás megragadásában a középkori zeneelmélet a **nyolc modus rendszerét** alkalmazta, mely egy **utólagos rendszer**: a tónusok formulái régebbiek, mint a gregorián 9-11. sz.-ban Alcuin (735-804)⁵⁸ által lefektetett hangnemtana. A zsoltárokat hozzá kellett hangolni az Antifónákhoz (keretversükhöz). Minden antifónához megkeresték azokat a tónusokat, melyek illettek ahhoz.

A tónus, mint szó, többféle értelmezést nyert:

1. zsoltártónus: olyan formula, melyre szöveget alkalmazunk (zsoltár, Prefáció, olvasmány, Evangélium szövegek);
2. Gregorián hangnem: modus;
3. Tonus = hang, nagyszekund hangköz (egészhang). Semitonus= kisszekund (félhang).

A **tónusokat**, ill. a **modusokat** három elemmel lehet meghatározni:

- záróhang (finalis)
- dominánshang (ez a dallam váza, melyet a dallam körülír, ill. állandóan visszatér rá, ill. a zsoltártónusok recitálóhangja);
- ambitus: hangterjedelem.
- Mai, legújabb kutatások eredményeként visszahozták a gyakorlatba az ún. **ősi zsoltártónusokat**, melyek nem köthetők egyetlen modushoz sem. (*Psalterium Monasticum*, Solesmes, 1981). Ezeket a legrégebbi antifonákból vezették le.

6.1. A 8 modus elmélet („Oktoekhos”):

A **8 modus elmélet** későbbi alkalmazásakor problémák keletkeztek:

⁵⁸ **Alcuin** vagy **Albinus** (angolul *Eahlwine*) Angol, yorki születésű teológus, bencés szerzetes, a klasszikus tudományok középkori nagy ismerője. Nagy Károly császár udvarában több évet töltött gyermekei nevelőjeként és tanácsadóként, majd rövid angliai tartózkodás után haláláig a Nagy Károly által neki adományozott Tours-i Szent Márton apátságban élt. A klasszikus szerzők művei akkor egyedül ennek az apátságnak a könyvtárában voltak meg Európában.

- a). a papíron megállapított összefüggéseket pl. a tonika-domináns viszonyában, sőt a dallamok hangterjedelmében és záróhangjaiban sem mindig lehet megtalálni. Ez tipikusan jelentkezik a 9-10. sz. előtt keletkezett gregorián törzsanyagnál. (Nem lehet modulusokra beosztani egy részüket.)
- b). Az ősi dallamok az ókori ember számára inkább fontos zenei fordulatokat tartalmazta - vö. hexachord elmélet – és nem a záróhang volt a legfontosabb.
- c). A 9-10. sz.-ban már olyan gregorián tételeket kezdtek komponálni, melyek mindenben megfeleltek az új rendszernek. Ekkor játszódtott le a stílusváltás, mely következtében megalkották a 8 modus elméletet.

A nyolc modus elméletben 4 db. nyolchangos alapskála van, a D, E, F, G hangokról indítva:

1-2.	I.	<i>Protus</i>	D kezdőhang	<i>Dór-Eol</i>
3-4.	II	<i>Deuterus</i>	E kezdőhang	<i>Fríg</i>
5-6.	III.	<i>Tritus</i>	F kezdőhang	<i>Líd, Dúr</i>
7-8.	IV.	<i>Tetrardus</i>	G kezdőhang	<i>Mixolíd</i>

Minden alapskálának két változata van: az **autentikus** (=elsődleges) és a **plagális** (=származtatott, alácsapott). Két-két skálának közös a tonikája (=alaphangja), melyre mindig visszatér a dallam, és amin zárul, de a dominánsuk különbözik. A Domináns az autentikus hangnemeknél a tonikától számított quint, plagális hangnemeknél az autentikus hangnemük dominánsáról leléptetett terc. Kivételt e szabály alól az képez, ha a Domináns „H”-ra esne (tritonusugrás – Sz5 - veszélyes, amit a középkorban igyekeztek elkerülni). A „H”-ra eső dominánst ilyenkor „C”-re léptetik. Hangkészletükben a plagális hangnemek egy quart-tal a tonikájuk alól indulnak.

Összefoglalásul lásd a következő táblázatot:

sorszám	név	hangkészlet	Tonika	Domináns
I.	<i>Dór autentikus</i>	d-d'	D	A
II.	<i>Dór plagális</i>	A-a'	D	F
III.	<i>Fríg autentikus</i>	e-e'	E	C („H” helyett)
IV.	<i>Fríg plagális</i>	H-h'	E	A
V.	<i>Líd autentikus</i>	f-f'	F	C
VI.	<i>Líd plagális</i>	c-c'	F	A
VII.	<i>Mixolíd autentikus</i>	g-g'	G	D
VIII.	<i>Mixolíd plagális</i>	d-d'	G	C („H” helyett)

Részletesen, kottával lásd a 20-23. oldalon!

6.2. A 8 modus elmélet keletkezése

6.2.1. A gregorián hangnemek „származása”: a görög zene hangnemtana. A gregorián komponisták olvashatták a görög zeneelméletéről írt *latin tractátus*-okat, amik befolyásolhatták a gregorián éneket is. A görög „hangnemek” (*echos*, középkori nevén: *modus*) nem volt igazi hangnem a mai értelemben, mivel a skála hangjai között nem volt olyan összefüggés, mely ezekből a hangokból hangnemet kovácsolt volna. A görög skálák ún. **tetrachordok**-ból – négy szomszédos hangból összerakott egységekből – álltak, a mi, re, do, ti hangokra épített hangsorokra. Nevük hasonlított a modulusok elnevezéséhez. Azonban a skálák felülről kezdődtek:

Dór: *mi-ti la-mi*
Fríg: *re-la sol-re*
Líd: *dó-sol fa-do*
Mixolíd *ti-fa mi-ti* tetrachordokból (autentikus skálák).

A skálák fordított sorrendű egymásmellé helyezése négy plagális skálát eredményezett:

Hypodór *la-mi re-la*
Hypofríg *sol-re dó-sol*
Hypolíd *fa-dó ti-fa*
Hypomixolíd *ti-fa mi-ti*

Mivel ezt a sok skálát eredeti hangmagasságukban lehetetlen volt használni, ezért transzponálták őket. A transzponált „modusokat” nevezték a görögök „tonus”-oknak.

Modulálni is lehetett a ti hang tá-ra szállításával.

A görög zeneelmélet latin közvetítéssel, elsősorban **Boethius** (≈480 – †524 vagy 525) munkáiban maradt meg a középkorra. Ezek az ismertetések azonban pontatlanok, zavarosak voltak, a szerzők maguk sem értették és nem ismerték ki magukat a tárgyukban. Nem értették, melyik hangsorhoz milyen elnevezés tartozik.

6.2.2. **A klasszikus gregorián zeneelmélet Alcuin** (735-804) nevéhez fűződik. Míg a görög skálák csak tetrachord-kombinációk, addig a gregorián dallamokban sok helyen szoros belső összefüggés is kimutatható, mindenekelőtt a **tonika-domináns viszony**. Alcuin azonban perzsa, arab, és török közvetítéssel ismerte meg a görög zeneelméletet, és a félreértések, olvasati hibák, pontatlanságok miatt tévesen képzelte el azokat. Alcuin egy tetrachord minden hangját egy-egy hangnem alaphangjaként fogta fel, így kapta a négy alap-hangnemet. A latin ismertetések hibájából azonban **nem felülről lefelé, hanem alulról felfelé számította a hangokat** (re-mi-fa-sol).⁵⁹

6.3. a hexachord-elmélet.

A nyolc modus elmélet fogvatékosságai miatt keletkezett a **Hexachord-elmélet**. (Hat szomszédos hangból álló hangkészlet). Ennek hívei szerint a gregorián zene a hexachordok kombinálásából építkezik.

Bizonyos tekintetben hasonlít a görög hangnemtanhoz, mégpedig, hogy bizonyos értelemben ez is tetrachordok kombinációja:

„do”-ra építve: **do-re-mi-fa-sol-la** hangsor az **alapegység** – *alsó hexachord* – *durum* elnevezéssel.
 „fa”-ra építve: **fa-sol-la-tá-do-re** – *középső hexachord* - *naturale*;
 „sol”-ra építve: **sol-la-ti-do-re-mi** – *felső hexachord* – *molle*

A felső hexachord oktávval mélyebbre (gamma) és az alsó hexachord egy oktávval magasabbra transzponálásával kapták az alsó illetve felső kiegészítő hexachordokat.

A hexachordok kombinálásával modulálni is lehet. Azonban a hexachord elmélet kisebb hangterjedelmű darabokra igaz csak, a hangsorok belső vonzása csak hexachord távolságon túl nem érvényesül.

Konklúzió: a 8 modus és a hexachord elméletet együttesen kell figyelembe vennünk!

7. A gregorián hangjegyről

- Kezdetben vala a szájhagyomány a hangjegyes írásbeliség kezdetéig.
- A dallamok lejegyzésére irányuló törekvések nagyon régiek, talán még Symmachus (498-514) vagy esetleg Gelasius (492-496) pápák idejére is visszanyúlhatnak.
- A lejegyzések a karvezető kézmozdulatait igyekeztek visszaadni: „cheironomia”-is jelekkel a szöveg fölötti „*in campo aperto*” = szabad mezőben. Ezek az ún. **neuma-írások**. (neuma = intés). Legrégibb példa: 8. századból való kódextöredékek (lásd az 1. és 2. ábrákat).
- Neuma-írások: **1). *adiastematikus írások*** = vonalrendszer nélkül, „*in campo aperto*”;
2). *diastematikus írások*: a hangmagasság jelölésére vonalat, ill. vonalrendszert alkalmaznak.

7.1. A neumaírások 3 fő csoportja:

A neumaírások két alaptípusra oszthatók:

- a. Igyekszik valahogy a hangmagasságot érzékeltetni: ilyenek a pontneuma-írások (pl. Breton, Metz-i, Aquitán);
- b. Irányneumák (accentusneumák, strichneumák): összefüggésében írják le az előadást (Szt. Gallen).
 A neuma-írás egyik fő ága a francia (aquitániai, metzi), melynek hatása érezhető az angol, valamint az északi és a déli spanyol notáción. Másik nagy csoportja az olasz neuma-írás a változatos északolasz, s az egységesebb közép- és délolasz írásmóddal. A harmadik nagy csoport a német neuma-írás. Az első két csoport (a metzi kivételével) a 12. sz.-tól kezdődőleg fokozatosan quadrát-írássá (négyzetes fejű hangjegyek) egyszerűsödik, s ezt az írást Rómában III. Miklós pápa (1277-1280) kötelezővé is teszi, míg a német és a metzi notáció a 14. sz.-ban gótikus formát ölt. A ma használatos gregorián quadrát hangjegyről a

⁵⁹ Az ókori görög dallamok – mivel a fennmaradt lejegyzésekhez, notációkhoz eddig még nem találtak pontos leírást – ma sem rekonstruálhatók egyértelműen.

középkori lúdtollak kalligráfiáit utánozza a szögletes kottafejekkel. A régi írásmódnak a vonalrendszerbe történő átviteléből keletkeztek a gregorián hangjegyírás ma használatos képletei.

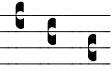
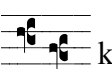
A legjobb adiasztematikus kódexek szövegfölötti jelzései rendkívül árnyalt előadást tettek lehetővé, de a dallamot csak körülbelül adták vissza. Ezt a fogyatékoságot a hangmagasság jelölésére kezdettől fogva törekvő aquitaniai írás első próbálkozása (egy tájékozódó vonal) és sok egyéb kísérlet (pl. betűkkel történő jelzés után⁶⁰ végül is az **Arezzoi Guido** (≈995-1050.) nevéhez fűződő, terc távolságú, kulcsos vonalrendszer oldotta meg.⁶¹ Guidó a neuma-jeleket gyakorlatilag ráírta a vonalrendszerre (italiai típusú notációt alkalmazhatott). A korai (nem terc távolságú) vonalrendszereknél sokszor 5, 6, vagy ennél is több vonalat alkalmaztak.

A **Quadrát-notáció** csak a 13. században lép be!

A világtól elzárt alpesi kolostorokban azonban tovább használták az ősi neuma-írásokat, egészen a 15-16. századig.

7.2. A Guido-féle rendszer tulajdonságairól (ekkor még a neumákat írták a vonalrendszerre, a quadrát írás később alakult ki!):

7.2.1. Kulcsok: C és F kulcsok alkalmazása A quadrát notáció négy vonalból álló vonalrendszert és két kulcsot alkalmaz.

A „C” betűből formálódott „do”: és az „F” betűből formálódott „fa”: kulcs a kényelmes, segédvonalakat lehetőleg kiküszöbölő írás céljából mozgatható. A C kulcs a három felső vonal bármelyikén, az F a középső két vonalon helyezhető el.

7.2.2. Divisiók: szövegi és dallami tagoló jelek elhelyezése a vonalakon. A GR (GT) nagyon sokszor nem veszi figyelembe a szöveg értelmi tagolását, ezért főleg a comma, és a div. minima felülbírálandók!

Comma: a legfelső vonalat átszelő kis vessző, ajánlott levegővételi hely, megállás nélkül:

Divisio minima a legfelső vonalat átszelő vonalka, a legkisebb zenei egység végének jelzésére, valamint

levegővétel lehetséges helye, megállás nélkül:

Divisio minor – a két középső vonalat szeli át: egy kisebb zenei-szövegi egység jelölésére. Megállás itt sincs;

Divisio maior – az összes vonalat átszeli: egy nagyobb rész zárása. A dallam megnyugtatása, kis szünettel, és levegővételi hely;

Divisio finalis: az egész tétel zárásaként, vagy a válasz- szóló (versus) között található:

7.2.3. módosítójelek: csak a „b”-t és a feloldójelet alkalmazza. (A 2011-ben kiadott Graduale Novum ritkábban

már használja a # -et is.) A „b” hatása csak a szó végéig, ill. a következő divisióig tart!

7.2.4. Új gregorián kiadások, melyek újat hoztak a gregorián kottairásba: Graduale Triplex, **Psalterium Monasticum** 1981 (továbbfejlesztett quadrát írással); **Graduale Novum** 2011.

⁶⁰ A hangjegyek jelölésére már Boëthius (475-524) használt betűjeleket a görög zeneelmélet hatására: de ő már a latin abc betűit alkalmazta A B (H) C D E F G → P-ig. Ebből csak az alsó 8 lett használatos. Szigeti 1948, 21. o.

⁶¹ A szolmizációt is Guido-nak tulajdonítják. A szolmizációs nevek az ÚT-La hexachordot ölelik fel, majd később e hangsorhoz járult a ti – még „Si”-elnevezésként. Az ÚT nevet Bononcini változtatta „do”-ra 1673-ban.

MODUSOK ÉS ZSOLTÁRTÓNUSOK

Jelek:

Kisebb kottafejek: betoldott – epentetikus – hangok;

+: a zsoltárformulák hangsúlyos hangjai;

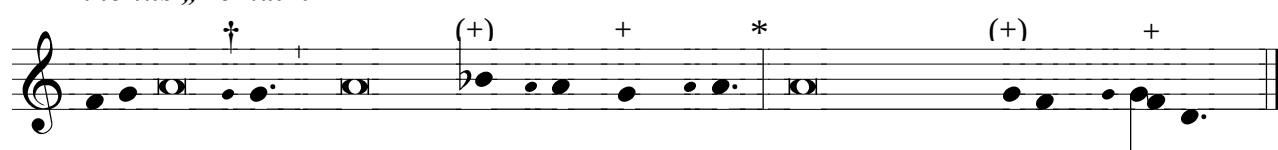
(+): az eredeti kéthangsúlyos zsoltártónus ezen hangsúlya *a magyar nyelvre nem mindig alkalmazható*;

† = Flexa

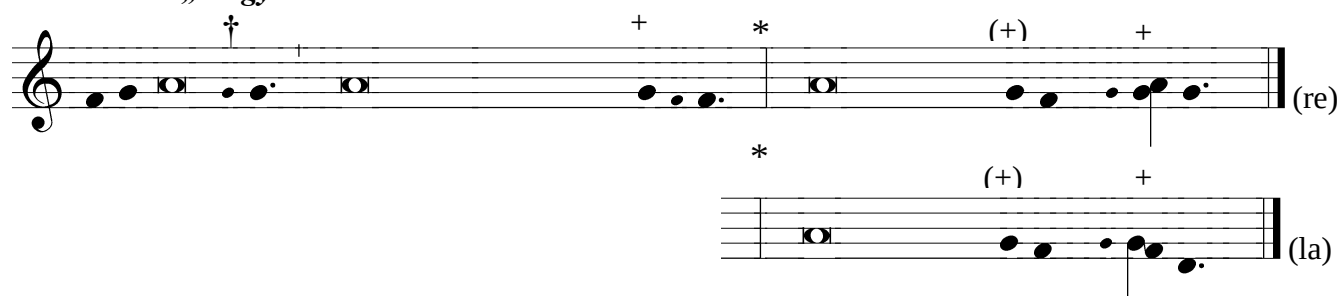
I. modus: Dór autentikus

Hangkészlet: Tonika: re Domináns: la

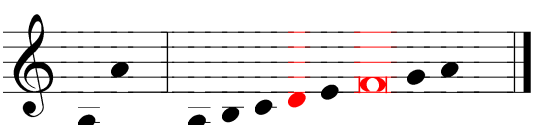
1. tónus „Római”:

1. tónus „Magyar”:

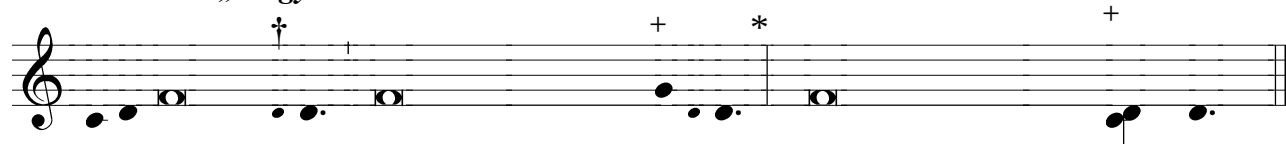
II. modus: Dór plagális

Hangkészlet: Tonika: re Domináns: fa

2. tónus „Római”:

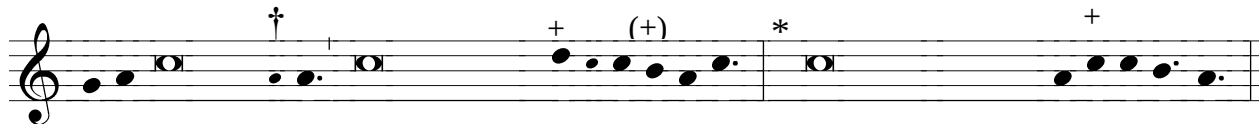
2. tónus „Magyar”:

III. modus: Fríg autentikus

Hangkészlet: Tonika: mi Domináns: do

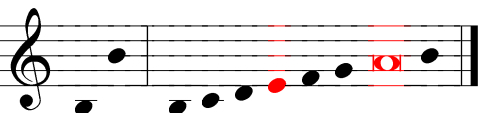
3. tónus „Római”:

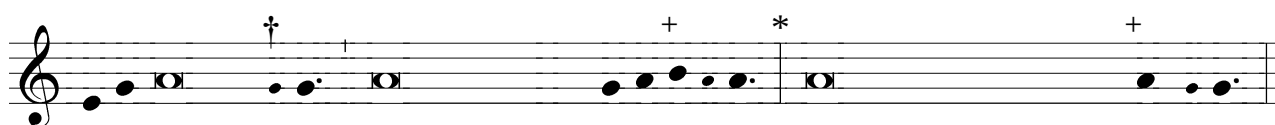
3. tónus „Magyar”:

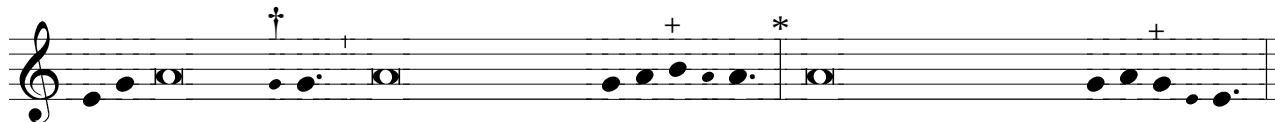
IV. modus: Fríg plagális

Hangkészlet: Tonika: mi Domináns: la

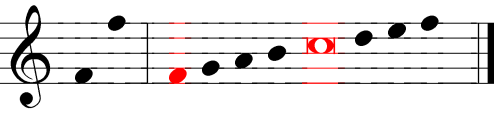
4. tónus „Római”:

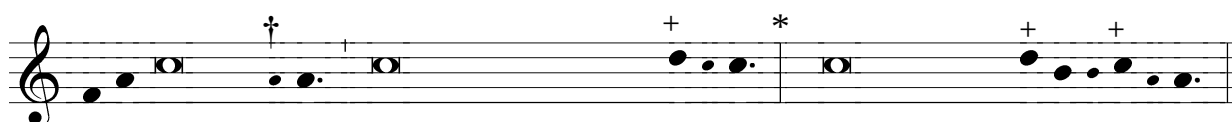
4. tónus „Magyar”:

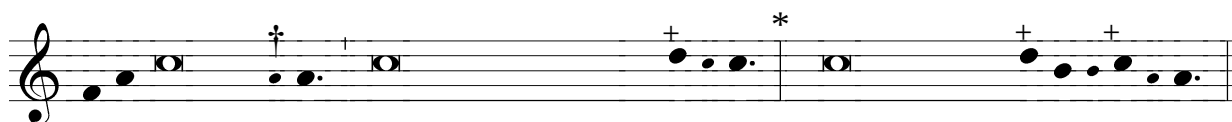
V. modus: Líd autentikus

Hangkészlet: Tonika: fa Domináns: dó

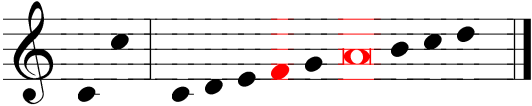
5. tónus „Római”:

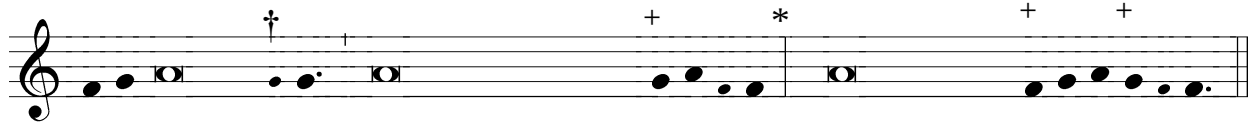
5. tónus „Magyar” – ugyanaz, mint a római:

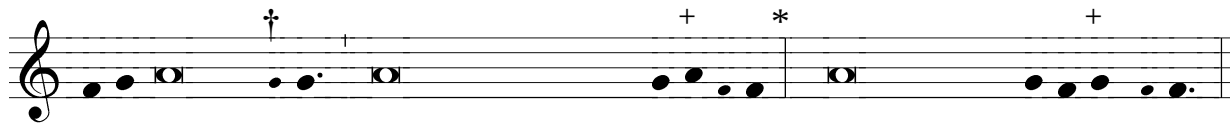
VI. modus: Líd plagális

Hangkészlet: Tonika: fa Domináns: la

6. tónus „Római”:

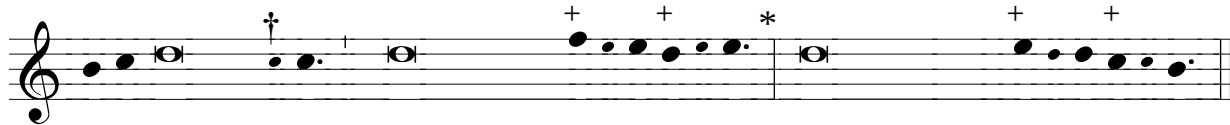
6. tónus „Magyar”:

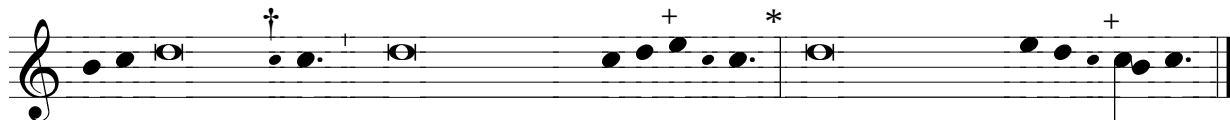
VII. modus: Mixolíd autentikus

Hangkészlet: Tonika: szó Domináns: re

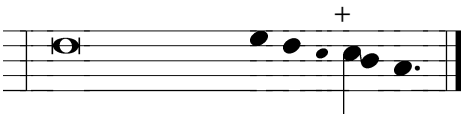
7. tónus „Római”:

7. tónus „Magyar”:

(dó)

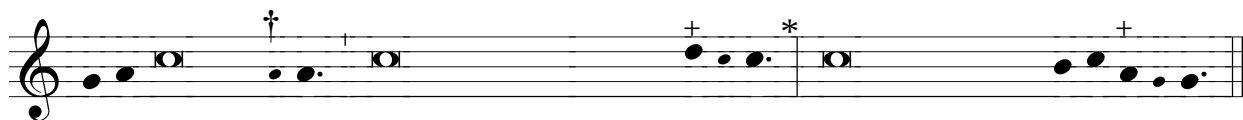

(la)

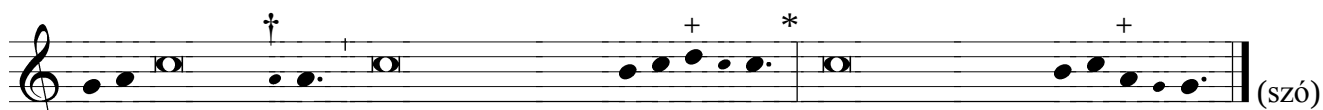
VIII. modus: Mixolíd plagális

Hangkészlet: Tonika: szó Domináns: dó

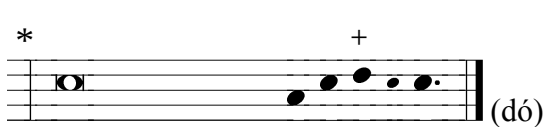
8. tónus „Római”:

8. tónus „Magyar”:

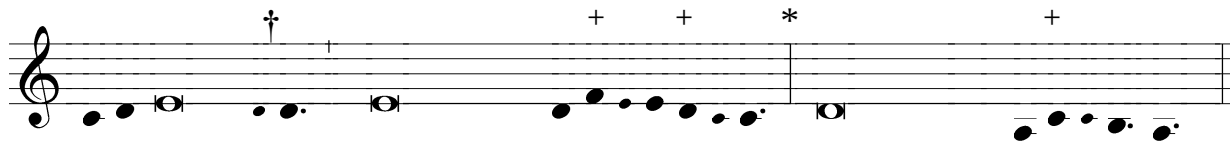

(szó)

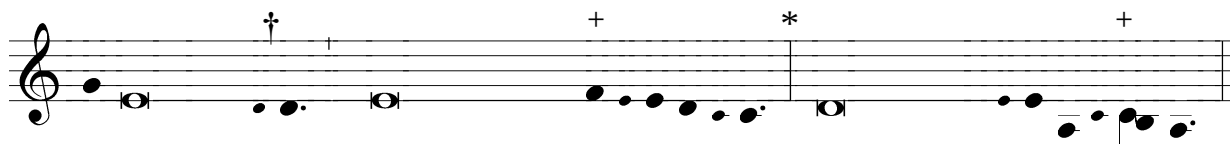

(dó)

9. tónus: *Tonus Peregrinus* („zarándok” – kéttubás): „Római”:

„Magyar”:

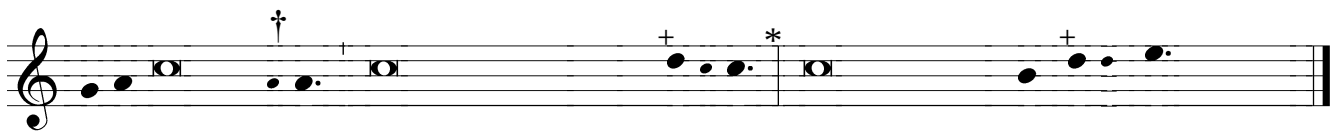

A 10, 11, 12. ZSOLTÁRTÓNUS
„népének” zsoldártónusok, népének-alleluják

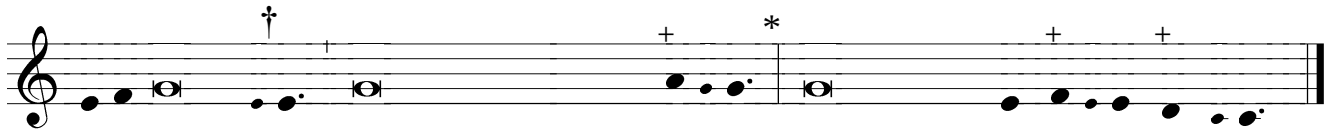
A II. Vatikáni Zsinat után a latin – „Római” tónusok mellett, a magyar nyelv hangsúlyozásához jobban illő, és a nép által könnyebben énekelhető zsoldártónusokat és az ezekhez, valamint az 1-9 római tónushoz tartozó allelujákat komponált a Magyar Katolikus Püspöki Kar kérésére Werner Alajos atya. E zsoldártónusok és alleluják közös ismertetőjele, hogy népénekekből kiragadott motívumokra épülnek. Emiatt a klasszikus gregorián modalitás nincsen meg bennük, tisztán dúr-moll tonalitásúak. Ezért az „újgregorián”, „pseudo- vagy álgregorián” kompozíciók kategóriájába sorolhatóak be.

Mivel a *hivatalos olvasmányoskönyvekben találkozunk velük, ismeretük kötelező a kántorok számára.* Azonban sok esetben helyettesíthetők más, „eredeti” gregorián tónusokkal.

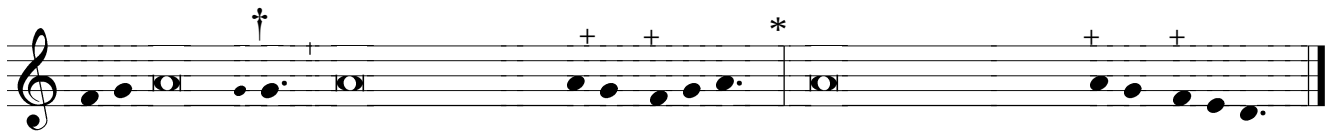
10. tónus:

11. tónus:

12. tónus:

Népénekekből készített alleluják a „Hozsanna” énekeskönyben (lásd még: Responzále) és az olvasmányoskönyvekben:

1. tónus: „A” (Ho. 39.); „B” (Ho. 84.); „C” (Ho. 288.); „D” (Ho. 8).
2. tónus: „A” (Ho. 2.); „B” (Ho. 5);
3. tónus: „A” (Ho. 300.); „B” (Ho. 20); „C” (Ho. 134.);
4. tónus: „A” (Ho. 234/B.); „B” (Ho. 234/D);
5. tónus: „A” (Ho. 4.); „B” (Ho. 32.); „C” (Ho. 38.); „D” (Ho. 90.); „E” (Ho. 206.); „F” (Ho. 406);
6. tónus: „A” (Ho. 40.); „B” (Ho. 105.); „C” (Ho. 405.);
7. tónus: „A” (Ho. 440.); „B” (Ho. 440.);
9. tónus: Mint az 1. tónus;
10. tónus: Ho. 415.;
11. tónus: Ho. 313.;
12. tónus: Kisdi: Cantus Catholici (?);
13. responzum: Ho. 296.;
14. responzum: „A”: ?; „B”: Ho. 223.

Látható, hogy a Hozsanna ill. az olvasmányoskönyv „római” zsoldártónusaihoz nagyjából népénekekből vett allelujákat párosítottak, nem gregorián dallamot (pl. az 1. és 5. tónushoz nincs is gregorián alleluja!). A mai kántor feladata, hogy ezek mellett a „népi” alleluják mellett, többségében inkább az eredeti gregorián dallamokat használja (lásd: É.E. allelujái, 424-436. szám). Viszont az É.E. allelujái között vannak már igen nehezek is, melyeket a népnek már tanítani is kell!

Példák a differenciaek-re, (1. zoltártónus finalisai, római változat szerint):

The image displays musical notation for the first Zoltar tone finalis, showing various modes and their differences. The notation is arranged in a grid-like format, with each row representing a different mode or difference. The notation includes treble clefs, notes, and various symbols like asterisks (*) and plus signs (+) indicating specific features or differences. The modes shown are (D), (D²), (D*), (f), (a), (a²), (a³), (g), (g²), (g³), (g⁴), and (g⁵).

Mediatio: 2 hangsúly,

Terminatio: 1 hangsúly, 2 előkészítő szótag;
 g^5 : 1 hangsúly, 1 előkészítő szótag.

A végződések jelölései:

- nagybetű (pl. „D²”): a modus tonikáján zár, ami „d” hang (pl: 1D –első tónus és az I. modus „D” tonikáján zár; 8G: a 8. tónus és a VIII. modus „G” tonikáján zár);
- kisbetű (pl. „g²”): nem a modus tonikáján zár, hanem a jelölt hangon (pl. az I. tónusnál „g²”-n és nem a modus tonikáján, „D²”-n);
- szám a záróhang jelzése után (pl. g^2): az azonos hangon záródó végződések közül hányadik sorszámú;
- „*” jel: a záróhang a modus tonikája, de a formulában hajlítás (hajlítások) vannak: pl. pes, clivis, torculus.

Éneklendő anyag és vizsgakérdések az 1. osztályban

Elméleti tételek:

1. A. A gregorián ének meghatározása
B. A gregorián ének szájhagyományos korszakai
2. A. A gregorián ének története röviden, főbb korszakai
B. Az akcentusos és a kurzív zsoltározási mód
3. A. A zsoltárok, mint költemények, szerkezetük
B. A gregorián ének aranykora
4. A. A zsoltártónusok szerkezete
B. A gregorián ének hanyatlásának korszakai
5. A. A 8 modus elmélet
B. A gregorián megújulás kora

Éneklendő anyag:

Latin:

Gr. Simpl.: Cantus in ordine missae 1-4, **Pater Noster 2. o. memoriter**
Ordinarium I: 5-6 + Credo 5o.
 Dominica in Palmis 7-8. o.
 Missa I: Intr. + Off. + Comm 9. o.
 Tantum ergo 10. o. **memoriter**
 Alma Redemptoris 10. o. **memoriter**

Magyar:

Hozsanna 453: Zsoltártónusok „római sorozat” **memoriter (feltétel az átmenethez a II. osztályba): Ho. 1-12 tónus, allelujákkal együtt.** Zsoltározás bármely tónussal a gyakorlólapról, ill. a „Kis misekönyv”-ből.

Éneklő Egyház: 802-806;

Valamint az É.E. típus-födallamai közül az órákon tanultak (lásd: 1484-85. oldal).

Werner-Harmat: *Négy Passió – Virágvasárnap „A” év*

II. évfolyam

1. Zsoltározási formák: Az antifonális, responzoriális és traktim zsoltározás

1.1. A responzoriális és az antifonális zsoltározás közötti különbség: a responzoriális zsoltározásnál a választ énekli a nép, a versusokat (zsoltárverseket) a szólista vagy szólisták. Az antifonális zsoltározás nem összetévesztendő az antifonákkal: míg az antifona egy keretvers, visszatérő válasz a zsoltározás közben („responsum”), addig az antifonális zsoltáréneklés váltott karral történik: a páratlan verset a szólisták, a párosakat a teljes schola vagy nép énekli. De más variációk is lehetségesek: egyik padosor-másik padosor váltakozik; vagy a férfiak és nők. Több antifonálisan énekelt zsoltárvers-csoportot pedig antifona keretez, és szakít meg. **Az antifonális zsoltáréneklést ma csak a zsolozsma zsoltározásában alkalmazzuk.**

1.1.2. A responzoriális zsoltározáshoz tartozó műfajok:

- az egyszerű **válaszos zsoltár** a misében;
- a **responzorium breve** (= rövid válaszos ének) a zsolozsmában, ill. az EE. Behozta a misébe is;
- a **responzorium prolixum** (= hosszú válaszos ének), ezek igen díszes, nehéz tételek az officium matutinum imaórájában (éjszakai virrasztás, vigília, ma az olvasmányos imaórának felel meg a Liturgia Horarumban).

1.1.3. Responzoriális tételek

- A misében: *Graduale*- válaszos zsoltár, *Alleluja*, *Offertorium*: ezek a tételekhez eredetileg antifonális zsoltározás kapcsolódott. Az idők folyamán változás történt: ma az *Introitus*, az *Offertorium* és a *Communio* zsoltárait is responzoriálisan énekeljük.
- a zsolozsmában (*Officium*): *Responzorium breve*, a *Responzorium prolixum* a matutinumban.

1.1.4. A responzoriális zsoltározás végzése.

- A **válaszos zsoltár** (pl. a mise olvasmányoskönyveiben lévő válaszos zsoltároké):

Válasz: előénekes, vagy schola →

Válasz ismétlése: NÉP →

2 (néha 3) zsoltárvers: Előénekes vagy schola →

Válasz: NÉP →

Zsoltárversek (2db) Előénekesek →

Válasz: NÉP stb.

- responzorium breve:**

A válasz két félversre van bontva (V1, V2), a versus (szóló) három részre (S1, S2, S3). A szólók első része ha elmarad a szöveg rövidsége miatt, akkor az EE.-ban erre [!] jel figyelmeztet.

A responzorium breve éneklésének menete (E: előénekesek, N: nép válasza):

$$\boxed{E:} V1 V2 \rightarrow \boxed{N:} V1 V2 \rightarrow \boxed{E:} (S1!) + S2 + S3 \rightarrow \boxed{N:} V2 \rightarrow \boxed{E:} (S1!) + S2 + S3 \rightarrow \boxed{N:} V2 V1 V2.$$

Tehát a responzorium breveben a teljes válasz a zsoltárversek elején és a végén hangzik el, közben csak a válasz 2. részét kell ismételni. A legvégén viszont a válasz 2. részének éneklése után éneklendő el a teljes válasz. Gyakori, hogy az utolsó versusként a kis Doxológiát kell énekelni („Gloria Patri...”).

1.2. Antifonális (váltott karral végzett) zsoltározást tartalmazó tételek:

- a misében: régen az *Introitus*, az *Offertorium* és a *Communio* zsoltárait énekeltek antifonálisan;
- a zsolozsmában: a zsoltározás.

1.3. A traktim zsoltározás:

A Szólista, vagy előénekesek válaszok nélkül végigéneklik a zsoltárt. „**Direkt zsoltározás**”: nincsen válasz, refrén, antifóna, *a szólista vagy kórus* megszakítás nélkül – „**tractim**” (= egyvonalban, egyvégtében) *végigénekli* a zsoltárt. A műfajról részletesen lásd később!

2. A gregorián dallamok osztályozása, gregorián műfajismeret:

2.1. Zenei megformálás szerint:

2.1.1. szillabikus: egy szótag fölött egy hang áll, hajlítás, díszítő neuma csekély számban előfordulhat.

Ezen belül:

- *recitativ*: az énekelt olvasmány, imák, a zsoltározás, a Glória és a Credo ősi formái.
- *melodikus*: sequentia

2.1.2. Oligotónikus (neumatikus-neumás): egy-egy szótag fölött több hang (egy neuma) áll: Introitus és Communio antifónák.

2.1.3. melizmatikus: egy-egy szótag fölött neumák láncba összekapcsolódnak: Graduale, Alleluja, Tractus.

2.2. Felépítés az éneklési rend szerint:

- antifonális: Introitus, Offertorium, Communio.
- responzoriális: Graduale, Responzorium breve – válaszos zsoltár, Alleluja,; ma az Introitus, Offertorium, Communio is.
- Ünnepestes szólózsoltározás: Tractus (tractim=egybe, egyvégtében).
- Párbeszéd (pap-hívek): Prefáció (zsolozsmában a versiculus).
- Szólórecitáció: Olvasmányok, imák (zsolozsmában is).

2.3. Költői műfajok: Himnusz, Sequentia, Tropus.

2.4. Önálló dallamok: Tractus, az Introitusok, és Communiók többsége.

2.5. A liturgiában elfoglalt helyük szerint lehetnek:

- Valamely szertartást kísérő énekek, vagy ún. „processziós énekek”: Introitus, Offertorium, Communio.
- Összekötő énekek: Graduale, Alleluja, Tractus.

A gregorián műfajismeret táblázatban összefoglalva a 27-28. oldalon található!

2.6. A gregorián műfajismeret táblázatos összefoglalása:

1. A mise énekei

Ordinarium (állandó részek)	Proprium (változó részek)	Zenei megformálás	Felépítés *	Kompozíciós eljárás
	<i>Introitus</i>	oligotonikus** (régén: neumás)	antifónás (vagy antifonális zsolt.)	többségében egyedi
Kyrie		melizmatikus *** (pl.: I, VIII, IX, XI, XVII. Mise stb.) ősi formája szillabikus (pl.: XVIII/A mise, Missa Mundi)	Középkorban: 3×3×3 Ma: 3×2 Régén: addig énekelték, amíg kellett (amíg az időbe belefért)	egyedi
Gloria		oligotonikus (pl.: I, VIII, IX) ősi formája szillabikus (pl.: XV)	Himnusz (kötetlen próza, nem strófás). Dallamisméltések.	Centonizált
	<i>Graduale</i>	melizmatikus **	responzoriális zsolt.	Típusdallamok
	<i>Alleluia</i>	melizmatikus	responzoriális zsolt.	Centonizált, típusdallamok, egyedi
	<i>Tractus</i>	melizmatikus	szólózsoltározás („tractim”)	típusdallamok, centonizált
	<i>Sequentia</i>	szillabikus (Victimae Paschali) és oligotonikus (Veni Sancte, Dies irae)	különböző zenei formák, páros vers	egyedi és típusdallamok
Credo		szillabikus (II) és oligotonikus (I, III, IV, V, VI)	Kötetlen próza, de nem himnusz.	Centonizált
	<i>Offertorium</i>	melizmatikus	responzoriális zsolt	egyedi, néha centonizált fordulatokkal.
Sanctus-Benedictus		oligotonikus, melizmatikus (pl. VIII. mise) ősi formája szillabikus (pl.: XVIII.)	Sanctus: Ószövetség, Benedictus: Újszövetség Régén: acclamatio.	Egyedi
Agnus Dei		oligotonikus ősi formája szillabikus (pl.: XVIII.)	3×; Az Agnus Dei-ket előénekes(-ek) intonálhatja. Különböző zenei formák, acclamatio.	Egyedi
	<i>Communio</i>	oligotonikus	antifónás (antifonális zsolt.)	egyedi

Antifónás zsoltározás: Két kar váltakozva (felváltva) énekli a zsoltárverseket.

Responzoriális vagy válaszos zsoltározás: a zsoltárverseket szólista (előénekesek) éneklik, és a nép a zsoltárból vett zsoltárverssel válaszol rá. Az elején a választ megismétli a nép.

** **Oligotonikus** = kevés hangú (a neumatikus vagy neumás helyett ez megfelelőbb elnevezés!)

Neuma = intés. Az egy szótaghoz tartozó több hangból álló hangcsoportok vezényleési mozdulataiból származó kifejezés.

*** **Tisztán melizmatikus darab nincsen.** Általában keveredik a neumás-melizmatikus dallam formálás.

2. A zsoltózsma énekei

Műfaj	Zenei megformálás	Felépítés *	Kompozíciós eljárás
Hymnus	szillabikus és oligotonikus	strofikus vers	önálló, valamint adaptált dallamok
Antifonák	szillabikus és oligotonikus	Antifonás (vagy antifonális) * Egyedi: Szentírás; Evangéliumok; szentek élete.	Adaptált vagy típusdallamok
Zsoltárok	szillabikus, recitativ	Antifonás (antifonális zsolt.)	adaptált vagy típusdallamok
Lectio brevis (Capitulum, rövid olvasmány)	szillabikus	recitáció	Típusdallam
Versiculus	szillabikus, végén melizma lehet	recitált párvers	típusdallam
Responzorium breve	szillabikus	responzoriális zsolt. (A, A, B, A ² , C, A ² , A ¹)	típusdallam
Canticum antifonával	szillabikus és oligotonikus A canticum antifonája díszesebb, mint a zsoltároké.	Antifonás (antifonális) zsolt.	Ünnepeken önálló, hétköznapi típusdallam

A matutinum egyéb műfajai:	Zenei megformálás	Felépítés *	Kompozíciós eljárás
Invitatorium	szillabikus és oligotonikus	responzoriális zsolt. (Fohász-50. zsolt. Idézete-válasz-94. zsolt.)	típusdallam
Lectio-k	szillabikus	recitáció	típusdallamok
Responzorium prolixum	melizmatikus	responzoriális zsolt. Sok nem szentírási idézetet tartalmaz, ill. átalakított idézet-parafrazist)	önálló dallam, centonizált (főleg a versus).
Te Deum	szillabikus és oligotonikus	szabad vers	önálló dallamok

3. A mise propria

A mise Propria (változó részei): Introitus, Graduale, Alleluja, Tractus, Sequentia (kötelező: Húsvétkor, Pünkösdkor, ad libitum máskor is lehet énekelni a II. Vatikáni Zsinat óta), Offertorium, Communio.

3.1. Az Introitus

- **Zenehallgatás:** Hartkeriana CD 12. sz.: Int. Cantate Domino canticum novum (Ps. 97.)
- **Az Introitus története:** A stációs liturgia az őse. Rómában a stációs templomból körmenetben vonultak az aznapi templomba (a pápa minden nagyböjtben végiglátogatta Róma összes templomát). A Pápa beöltöztetése alatt az Introitust énekelték, majd oratio-kat és litániákat énekelve vonultak a stációs templomból az aznapi templomba. Ott megint az Introitus énekelték.
- **Az Introitus zsoltárok:** Eredetileg antifonális zsoltározás volt.
- **Szövegük:** Az Introitus antifónája az aznapi liturgiára utal, mely tudatosan művészi szövegre íródott, önálló alkotás. A zsoltár kiválasztása is megfelelő rendszer szerint volt (nem egyezik a mai liturgikus és perikópa rendszerrel!)
- **Dallamuk:** neumás-oligotonikus. Az Introitus antifónák önálló dallamok, kevés az adaptáció (dallamparódia)!
Az eredeti introitus zsoltárt pedig díszesebb dallamon énekeljük, ez ún. *neumás zsoltározás*.
- **Az Éneklő Egyházban.**-ben levő Introitus és Communio antifónák egyszerű zsolozsma típusdallamokból lettek összeválogatva, és egyszerű zsoltártónusokkal énekeljük!

3.2. A graduale.

- Eredeti neve: *Responsorium*, vagy *Responsum*.
- Graduale jelentése: *gradus* = *lépcső*. Rómán kívüli szokásból ered – nem az ambótól, hanem az ambó (oltár) lépcsőjéről énekelték.
- Responzoriális zsoltározás (Válasz – szólista, Válasz – nép, versus 1, Válasz – nép, Versus 2, Válasz – nép stb.) Régen minimum öt versszakkal énekelték.
- Eleinte *a válasz egyszerű dallam volt*, melyet a nép is tudott énekelni, a versus viszont bonyolult, melizmatikus. Később *a válasz is melizmatikus lett*, és már csak a schola és szólisták által énekelhető, bonyolult „koncert” darab lett belőle.
- A Nagy Szent Gergely utáni időkben, a liturgikus reform után *rövidítettek* rajta, és elvesztette responzoriális formáját. (Szólista – csillagig, majd belépett a schola, versus – szólista. A Refrén nem tért vissza!) Ez sokszor a szöveg logikájának rovására ment. (Pl.: GR: „Mielőtt a méhben megformálatlak, ismertelek téged, s mielőtt a méhből előjöttél volna, megszenteltelek. V: Kinyújtotta kezét az Úr, megérintette ajkamat és ezt mondta nekem: → megkívánná a Refr. Ismétlését – Mielőtt a méhben megformálatlak, ismertelek téged, s mielőtt a méhből előjöttél volna, megszenteltelek.)
- Túlnyomórészt *zsoltárszövegeket tartalmaznak*, de emellett egyéb szentírási szövegek is ritkábban: Pl. Exiit sermo – Ján. 20, 23.
- Gazdagon díszített *melizmás* énekek.
- Gyakori bennük a *dallamalkalmazás a típusdallamok* alkalmazása: Pl. a Christus factus est V. modusú Graduale fődallamra sok más szöveget írtak. Típusdallam a II. modus – Justus ut palma florebit... is.
- Gyakori bennük a centonizálás (ez főleg az V. modusúakra jellemző).

• A Graduale a mai liturgiában:

1. Az eredeti latin Graduale dallamokkal;
2. Válaszos zsoltárként;
3. A zsolozsmából átvett Responzórium breve dallamok alkalmazásával pl. az Éneklő Egyházban.
(Figyelem! Az É.E. ilyen tételei és Traktusai csak „A” évben használhatóak!)

3.3. Az Alleluja

1. Szövege, jelentése, liturgikus alkalmazása, története

- Jelentése: **Dicsérjétek Jahvét**. Fordítás nélkül átment a keresztény szövegekbe. Latin jelentése: **Jubilare Deo**. A zsidóknál nem volt olyan általános e kifejezés használata, mint a keresztényeknél. A keresztények azonban a zsoltárénekhez általában hozzáénekeltek. Szt. Ágoston is sokat említi: „keresztény celeuzma”-nak hívja: mint a tengerészek örvendező kiáltása a kikötőbe érkezés előtt...

- A Római Misébe valószínűleg Damasus Pápa vezette be (366-384), de Szt. Gergelytől lesz általános.
- Régi szokás szerint bűnbánati napokon és nagybőjtben nem énekelték, valamint gyászmiséken sem. (Ez a II. Vatikáni Zsinat után megváltozott: gyászmiséken is alleluja van, és eltörölte az évnegyedes bőjtöket.)
- Régen 50-ed vasárnaptól Húsvétig és az évközi bőjti napokon („Quator bőjt” – évnegyedes bőjtök – ennek a rosszul értelmezett népi kifejezése a „kántor-bőjt”) traktust énekelték.
- A Keleti egyházakban Nagybőjtben is énekelték (ez volt az egyházszakadás egyik vádja – mivel Nyugaton nem énekelték nagybőjtben).
- Responzoriális ének, de csak egy rövid versust énekelték hozzá.
- Szövegük zsoltár, ill. szentírási idézet, de lehet egyéb imádság is. Van rá példa, hogy verses forma.

2. Dallama:

- Többségük Protusban (I-II) és Tetrardusban (VII-VIII) íródott.
- Nagyon gazdag **melizmás énekek**.
- Jellegzetességük: a –ja szótag feletti hosszú, örvendező hangvétellű melizma, az ú.n. **jubilus**.
- A versus dallama szerényebb, azonban ott is előfordulhatnak hosszabb melizmák. A versus végén az Alleluja iubilusa általában megismétlődik.
- A centonizálás igen ritka, viszont a dallamalkalmazás igen gyakori (sok a típusdallamok száma). Zsoltárformulák is gyakran előfordulnak a versusokban.

3.4. A Tractus (traktim zsoltározás)

- A Tractust nagybőjtben, esetleg gyászmiséken énekelték az Alleluja pótlására. Régen az évnegyedes bőjti napokon is (Decemberben, Luca nap táján H-Sze-P; NB. első vasárnap utáni H-Sze-P; Pünkösdi hetében Sze-P-Szo; és Szt. Kereszt felmagasztalása előtti héten Sze-P-Szo.) és egyéb ünnepeken is énekelték (pl. a nagybőjtre eső ünnepeken is – Gyümölcsoltó Boldogasszonykor).
- Az Éneklő Egyházban az egyszerű 8. tónusra énekelték, [de az eredeti latin nagytételek főleg **VIII.**, de **II. modusúak** is. Más modusban tractus nincsen. (Kutatások szerint a régebbi tételek a VIII. tónushoz tartozóak.)]
- A latin Tractus tételek bonyolult, melizmás, csak szólista által énekelhető nehéz tételek.
- A legősibb énekek közé tartozik: **a zsinagógai istentisztelet egyik öröksége**.
- Tulajdonképpen **típusdallamok**.
- [Az eredeti nagytételekben kettős, ill. a VIII. modusúaknál hármass tenort is alkalmaztak, természetesen zsoltárformulákkal. A tenor általában díszített. A kutatók a II. modusú Tractusokat a responzóriumból származtatják.]
- [A legősibb zsoltározási mód a responzoriális, a korai keresztény gyakorlatban ez volt az általános. A későbbi az antifonális, majd a középkor végén újra a responzoriális válik uralkodóvá.]
- A II. Vatikáni Zsinat traktus helyett Evangélium előtti verset énekeltek, kicserélve az alleluja dallamot egy egyszerű, az adott tónuson éneklendő dicsőítő keretversre. (Ez így már responzoriális típusba tartozik.) A tónusokhoz kapcsolódó keretverseket az olvasmányoskönyvek tartalmazzák a nagybőjti rész végén. A magyarországra vonatkozó rendelkezések szerint népénekekből vett válaszokat is alkalmazhatunk (lásd „Responzále” illetve Hozsanna 411; 413 szám alatt).

3.5. A Szequenciák

- **A mise egyetlen strófikus éneke**, kezdete nem ismert – talán népi minták alapján keletkezhetett (Nagy Károlyt sirató énekekhez hasonlítanak, 811-ből).
- **Notker Balbulus („Dadogó Notker”)** Szt. Gallenben írt hasonlóakat, melyekhez **alleluia iubilusokat használt fel**, melyek alá szöveget írt – hogy azok dallamai jobban tanulhatóak legyenek. Kb. 40 szöveges gyűjteményt állított össze. Ebből keletkeztek a szequenciák.
- Vannak, akik bizánci eredetet feltételeznek. Ebben az időben a Szt. galleni rendházban görög szerzetesek is tartózkodtak. Ernetti szerint már Notker előtt is létezett, már Szt. Gergely alatt, és a mozarab liturgiából származik.
- A szequenciát **prózának** is nevezték.
- Notker iubilusra írt hosszabb darabjai a legősibbek
- **Az ősi típus utáni századokban a sequeñtiák szerkezete változik:** már önálló dallamok. 1a, 1b, 2a, 2b (azonos dallam, más szöveg), 3a, 3b n, záró vszk (egyedi dallam, nem ismételt).

Ilyen burgundiai Wipo † 1050 k. Victimae Paschali-ja, de ebben elmarad az utolsó, záró rész, és a szöveg is versszerű lesz. Ez már nem iubilus dallam (az utolsó előtti versszakot a Tridenti zsinat eltörölte: „*Credendum est magis / Mariae venaci / quam iudeorum / turbae fallaci*”).

- A 3. típus a 12. sz. közepétől: teljesen szabályos vers, azonos dallammal minden második versszakban. (Laodis crucis – Szt. Tamás használta mintának a Lauda Sion megírásához.)
- Rengeteg sequentiát írtak, közülük **a Tridenti zsinat ötöt engedélyezett** (minőségi kifogások merültek fel): Húsvéti (Victimae Paschali), Pünkösdi (Veni Sancte Spiritus, Stedhanus Langton † 1228), Úrnapi (Lauda Sion), gyásmise (Dies irae- Celanoi Tamás 1256), Fájdalmas Anya (Stabat Mater – Jakopo da Todi 1306). **A II. Vatikáni Zsinat újra engedélyezte**, lásd az Éneklő Egyházba felvett ilyen tételeket.

3.6. Az Offertorium: „*Antiphona ad Offertorium*”

- Az őskeresztény liturgiában **a felajánlási körmenetet kísérő ének**. Szt. Ágoston tanúskodik, hogy már akkor használatban volt – nagyjából egyidős az Introitussal.
 - Eredetileg antifonális zsoltározás kapcsolódott hozzá, de az idők folyamán a zsoltárát elvesztette. *Ma más alkalmas énekkel is helyettesíthető.*
 - A 11. sz.-ig kötelező volt, a felajánlási körmenetbe mindenkinek be kellett kapcsolódnia, beleértve a celebrántst (pápát!) is. Az énekesek csak a vizet vitték, hogy énekelni tudjanak. Még Szt. Gergely előtti időkben egyedüli előadója lett a schola.
 - Később rezponzoriálissá vált zsoltározása, és **a versusok is nehéz „koncertdallamok” lettek**, egyúttal a versusok száma is csökkent (1-3, esetleg 4).
 - Versusai művészien igényesek, talán felülmúlják a Graduale és Alleluja tételekét is. A művészi versusok komponálási ideje a 9-10, de végső formájukban a 11. század.
 - **A felajánlási körmenet 1200 körül szinte eltűnik** a nyugati liturgiából. Ezért lassan a versusokat is elhagyták, és a későbbi liturgikus könyvek is már csak az választ (antiphoná-t) tartalmzták (kivétel: a gyásmise Offertoriuma).
 - Ma újra lehetővé tették teljes éneklését, valamint a verzusokat is tartalmazó teljes Offertorium tételek a Solesmes-i bencések által megjelentetett **Offertoriale Triplex**ben találhatóak meg.
 - Hangnemei: minden modus. De nagyon jellemző rájuk a **moduláció!** Ezért egyes Offertoriumok *hangneme nehezen határozható meg*. (Nem jellemző viszont ugyanazon hangnem autentikus és plagális formájának változtatása.)
 - Az újabb misék Offertoriumaiban gyakori a dallamalkamazás, de **többségükben önálló kompozíciók**.
 - **Stílusuk neumás,**
 - Szövegeik: leginkább az örömet, reményt fejezik ki, még a nagybőjti időszakban is. Nagyon képszerűen ábrázolja a dallam a szöveget. Általános a **szövegismétlés** is, ami rendhagyó a gregoriánban (pl. De profundis...).
- Szövegeik lehetnek: zsoltáridézetek, más szentírási szöveg, és egyéb imádság is. Általában a nap, illetve az ünnep gondolatával foglalkoznak. Ritka az olyan Offertorium, mely a felajánlásról szól (pl. Sicut in holocausto, GT. 299)!

3.7. A Communio (*Antiphona ad communionem*):

- **Ősi formájukban az Oltáriszentséget dicsőítő énekek**, az Eucharisziával voltak kapcsolatban, **az újabbak szövege a napi Evangéliumra utal vissza**.
- Mint az Introitus, liturgikus cselekményt kísérő ének, e kettő mintegy **a mise keretét adják meg**;
- **Már a 4. sz.-ban** megtalálható;
- Eredetileg (Szt. Gergelyig) rezponzoriális, majd hosszú időn át **antiphonális** zsoltározás kapcsolódott az antifonához. Az idők folyamán elvesztette a zsoltár, és csak az antifonát énekeltek (illetve olvasta fel a pap az áldozás végén). A liturgikus reform a zsoltár visszaállítására törekszik.
- Stílusa szereint **oligotónikus dallam**, azonban ez csak az ősikre igaz. Az újabbak között sok a zsolozsmából vett antifóna- típusdallam. Ez az oka annak, hogy a commúniók között szillabikusakat is találunk;
- **Az ősi Communio (és Introitus) önálló kompozíciók voltak**. Az újabbakban azonban már sok a dallamalkamazás, akár típusdallamként, akár centonizált dallamként.
- Dallama sokszor egyszerűbb és rövidebb, mint az Introitusé;

4. A mise ordináriuma – állandó részei:

Kyrie; Gloria; Credo; Sanctus – Benedictus; Agnus Dei.

4.1. A Kyrie

- *A Kyriosz szót a szeptagüntha (LXX, az ú.n.` 70-es) fordítás használja először, a Jahve nevet helyettesítő Adonáj szó fordításaként. A keresztény szóhasználat Jézusra alkalmazza („valóságos Isten”).*
- *A Kyrie eleison görög eredetű, melyet a római liturgia is átvett. Bizonyíthatóan 400 körül már énekelték (Jeruzsálem, Aetheria zarándoknő naplója utal erre).*
- *Rómában már az 5. sz. végén használatos volt. Már Nagy Szt. Gergely írt alkalmazásának különbségeiről: Rómában váltakozva énekelték: schola-nép, és a Kyriével azonos számú Christe-t is énekelték (ez a görögöknél teljesen ismeretlen volt.).*
- *A stációs istentisztelethez is kapcsolódott – az invokációk száma kötetlen volt, addig énekelték, míg át nem értek a stációs-templomba.*
- *A misében helye Nagy Szt. Gergely idejében rögzült.*
- *Ősi formában 3×3×3 (680 körüli adat!), mely a Szentháromságra utal. A zsinati reform óta 2×2×2 formában énekelték.*
- *Formai szempontból dallama lehet egyszerűbb és bonyolultabb is. Általános azonban, főleg az egyszerű Kyriéknél, hogy az utolsó invokáció bonyolultabb.*
- *A 7. sz.-tól kezdve dallama egyre bonyolultabb lesz, és a nép kiszorul énekléséből, egyre inkább a schola művészi éneke lesz. Invokációként a nép litániákban, körmenetek alkalmával, ájtatosságokon, népnyelvű énekekbe illesztve („Leisen”, „Kyrieleis”) kezdi használni (Wunibald apát életrajzában †761 említik).*
- **9. sz.: a Kyrie tropusok megjelenése.**
- *Dallamuk: Ősi – szillabikus; egyébként oligotonikus-melizmás. (Az „e” szótag fölötti - az Alleluia iubilushoz hasonló - melizma általános alkotóeleme). A hosszú melizmát a középkorban gyakran tropizálták. Ezek kezdősoráról kapták a Kyriék (ill. az egyes misék) nevüket (I.: Lux et origo; II.: Kyrie fons bonitatis; IV.: Cunctipotens genitor Deus; XIV.-re több is, melyek közül több görög és latin szöveget kombinál: Jesu redemptor omnium; Kyrie o Theos generis; O Theos hacie; O Theos alme... stb.).*

4.2. A Glória

- *Lk. 2.14: Jézus születése, az angyalok éneke („hymnus angelicus”): „Jóakarátú ember”. Ezt a szakaszt bővít ki az ókeresztény kor régi típusú himnusszá (szinoním, szintetikus párhuzamok).*
- *Szerzője ismeretlen, talán liturgikus használatban csiszolódott,*
- **Keleti eredetű,** Nyugaton lassan terjedt el, ott is inkább a zsoltoszmában.
- *Talán 500 körül alkalmazták először, de csak a pápai miséken és Karácsonykor (egyes tudósok szerint Húsvétkor is énekelhette a helyi püspök). Az egyszerű papok csak újmiséjük, és a plébániájuk elfoglalásakor...*
- *Kb. a 12. században válik rendszeressé éneklése a vásár- és ünnepnapokon, de már a schola feladata.*
- *Mai használata: Advent és nagybőjt kivételével vasárnapokon, főünnepeken, ünnepeken, illetve akkor is, ha nagyon ünnepélyesen akarják az Eucharisziát ünnepelni hétköznapi misén.*
- *Sokféle szerkezeti felosztással komponálták meg, szövegi felosztása: szól először az Atyához, a Fiúhoz és végül a Szentlélekhez. Versszakonként 3 soros felosztása is lehetséges.*
- **Szillabikus - oligotónikus dallam.**
- *Mai éneklése: Pap intonálja – nép tovább folytatja, ha kórus, akkor váltott karral is énekelhető.*

4.3. A Credo

- *A misében a Nicea-konstantinápolyi hitvallást énekelték (Nicea: 325, I. Konstantinápolyi zsinat – 381.)*
- *A nyugati liturgia a keletihez képest később vette át a hitvallást a misébe, kb. 800 körül (a Frankoknál nem ismerték, de Spanyolországban és a Briteknél igen), véglegesen a 11-12. sz.-ban.*
- *A tévtanítások is alkalmazták,*
- *A latin misében a „filio” bővítéssel („aki az Atyától származik”) a niceai hitvallásban.*
- *Ma a vasárnapokon és a Főünnepeken énekelték. Régen azonban többet is alkalmazták, mint ma: több ünnepen- szentek ünnepein – mondták.*

- „*Et incarnatus est*”-re régen térdhajtás, ma csak meghajlás van előírva, de Karácsonykor és Gyümölcsoltó Boldogasszonykor szintén térdhajtás;
- A Credo-dallamok között van, amelyik **zsoltárformula** (I., kettős tenorral), a II, V, VI egy 5. és 1. modusú típusdallam. Végigkomponált a III. Credo.

4.4. A Sanctus (és a Prefáció)

- *Prefáció*: egy könyörgéssel kezdődik, a „Secreta”-val (= a szó jelentése: „titkos”) e könyörgés a befejezése: „Per omnia saecula saeculorum – Amen”. Folytatása: „Sursum corda”, (héber eredetű, a szombati házi istentiszteletből). A prefáció kadenciális részeinek szó a záróhangja, a recitálóknak ti.
- *Sanctus*: **Nagyon régi, de énekelve csak a 4. sz.-tól van forrás** („réggi gyakorlatként” emlegetik) Szövege Szentírási szöveg, kettő ill. három helyről való (a harmadik idézet): **Iz. 6; Mt. 21; Zsolt. 117.26.**

4.5. Az Agnus Dei

- **Keresztelő Szt. János megszólítása**, szerepel a Glóriában is. (Ján. 1,29)
- Sergius pápa (687-701-ig) vezette be;
- Váltakozó ének, a pap és a nép között a kenyértörés szertartásában
- **Háromszor ismétlődik**, a „Dona nobis” későbbi (12. sz.). A II. Vatikáni Zsinat előtt a **Requiemben más szöveggel énekeltek**: „Dona eis requiem”. A Lateráni bazilikában nem vették át a Dona nobis-t máig sem, ott továbbra is „Miserere nobis”-t énekelnek háromszor.
- Dallama szeint **oligotónikus**-neumás, **az ősi Agnusok: szillabikusak**.

5. A misében előforduló egyéb műfajok:

5.1. A Tropusok: hasonlóak a Notker– féle ősi szequenciákhoz.

- Az „e” hangzó feletti neumákra szöveget írtak, hogy a nép könnyebben megtanulhassa a dallamot.
- Később a tropus szövege önálló dallamot kapott, melyet betoldottak az eredeti dallamba.
- Mit tropizáltak? **Nem csak Kyrieket, hanem szinte a mise összes tételét, pl. introitus, allelujákhoz, antiphonákhoz, sőt még a Glóriá-hoz is írtak tropusokat (de egyedül a Credo-hoz nem!).**
- Van olyan fajtája is, hogy a darab elé vagy közbe ír szöveget. *Ezzel mintegy magyarázza azt.*
- A tropusokat **a Tridenti zsinat eltiltotta, a II. Vatikáni Zsinat azonban újra engedélyezte** használatukat.

5.2. A Himnuszok: a zsolozsma (Officium) tipikus műfaja. Azonban teológiai értékeik miatt, valamint egyes ünnepeken **a mise megfelelő helyén használhatóak**, ill. egyéb miséhez tartozó és azon kívüli szertartásokban (litániák, áhítatok, körmenetek) énekelhetőek a II. Vatikáni Zsinat óta. (pl.: Tantum ergo, Vexilla regis, Inventor rutili stb.).

- Kezdetben inkább a zsoltárokhoz hasonlítottak a zsolozsma himnuszai, pl. ilyenek az **Evangéliumi kantikumok**.
- Keresztségi; hitvallás és doxológikus himnuszok.
- Ma is használt **régi típusú himnuszaink: Te Deum és a Gloria**.
- Az „újabb” keletű himnusz Szíriából származik: Szt. Efrém (306-†373 körül) **zárt versszakú, szabályos költeményeket** írt már (ezeket a „Szentlélek hárfájának” titulálták).
- Témái: Egyházi események, vértanúk dicsőítése – „költőileg előadott históriák”.
- A hit ápolására szolgáltak, de **a tévtanítók is felfedezték a himnuszok hasznát**. Fogadtatásuk így vegyes, és **nehezen is kerül bele a zsolozsma- liturgiába**.
- Nyugaton legjelesebb képviselői: Szt. Hilárius (320-366) és **Szt Ambrus (333-397)**. Versformája is Ambrusról kapta nevét. Még: **Prudentius** †405; **Sedulius** †450 („O solis ortus”); **Venantius Fortunatus** †600 („Vexilla regis”); **Nagy Szt. Gergely** 590-604 („Creator alme siderium”)
- Másfajta, jambikus himnuszok: Pl. **Aquinoi Tamás** Pange lingua-ja.
- **Szillabikus dallam, strófikus forma**.
- Mindig váltakozó karral, **antifonálisan énekeltek**.
- Mai himnuszgyűjtemények - Solesmes-i kiadásban: Liber Himnarius (LH) 1983.

6. Hogyan állítsunk össze énekrendet? (Szerkesztés alatt)

- Segítség hozzá az Éneklő Egyháznak az Egyházi évre összeállított része (Advent, Karácsony, NB., Húsvét, Pünkösd) és az egyéb ünnepek;
- Valamint ugyanonnan a Sanctorale-ban található énekrendi javaslatok 823-886. *oldal*.
- Nagyon ismerni kell az énekeskönyveket (Hozsannát, Sz.V.U.-t) is! Pl. a Hozsanna 400 feletti énekeiben is sok a használható, mégsem éneklük!
- Az olvasmányközi énekek rendjéről. (Liturgikus és olvasmányos könyvek használata, az olvasmányos könyvek fajtái);
- Az énekrend legyen változatos, de igazodjon a napi olvasmányokhoz, ünnephez, liturgiához – hétköznapi is! A mise szövegéhez válasszunk énekeket (introitus, communio, olvasmányok, könyörgések), szentek ünnepén a szent lelkisége is fontos – olvassuk el életrajzát!
- „Votív” misék (gyászmisék, egyéb alkalmakra szóló misék és *szándékokra* mondott misék) énekrendje összeállításakor a legfontosabb tudnivalók. (Gyászmisében pl. akkor sincsen Gloria, ha aznap egy ünnep, főünnep miatt lenne.)
- Ünnepi misén „negyedes” vagy „egész” bevonuláskor gyülekező ének + Introitus, ezen kívül egyéb megoldások (pl. a miseének Felajánláskor való éneklése);
- Himnuszok a mise énekei között: éljünk velük, az É.E.-ban sok szép himnuszt találunk,
- Kyrie-tropusok, Szequenciák énekelhetőek megfelelő ünnepeken és időszakokban.

Vizsgakérdések 2. osztály

Elmélet (a mise propriuma és ordináriuma):

1. az Introitus
2. a Graduale
3. az Alleluja
4. a Szequencia
5. az Offertorium
6. a Communio
7. A Kyrie
8. A Gloria
9. A Credo
10. A Sanctus-Benedictus
11. Az Agnus Dei
12. Zsoltározási formák
13. A gregorián énekek osztályozásának szempontjai, műfajismeret

Éneklendő anyag:

Latin:

(GrSimpl): Ordinarium II: 11.o. + Credo 12. o.

Missa in cena Domini: Intr + Ant + Ubi car. + Com + Himn. 13-14.o.

Missa II: **Intr + Comm 15. o.**

Veni Creator 16.o. **memoriter**

Ave Regina 16.o. **memoriter**

Magyar:

Éneklő Egyház: Zsoltártónusok „magyar sorozat” **memoriter (feltétel az átmenethez a III. osztályba), Alleluják ÉE. 424-437. szám.**

Éneklő Egyház: 810-812;

Valamint az É.E. típus-fődallamai közül az órákon tanultak (lásd: 1484-85. oldal).

Werner-Harmat: *Négy Passió – Virágvasárnap* „B” év.

MELLÉKLETEK

A Zsoltározás gyakorlása

(Az olvasmányoskönyv vasár- és ünnepnapok „A” sorozatából)

A zsoltárszövegek gyakorolhatók a hozzájuk tartozó tónussal, de bármelyik más tónussal is, ezért a hajlítások nincsenek bejelölve!

VÁLASZOS ZSOLTÁR 50, 3-4. 5-6a. 12-13. 14 és 17 1 D2 tónus.

Válasz: Könyörülj, Urunk, Istenünk, * mert nagy a vétünk. Vö. 3a. vers.

Előénekes: Könyörülj rajtam, Istenem, + mivel irgalmas és jóságos vagy, * töröld el gonoszágomat mérhetetlen irgalmaddal.

Mosd le bűnömet teljesen, * és vétkeimtől tisztíts meg engem.

Hívek: Könyörülj, Urunk, Istenünk, * mert nagy a vétünk.

E: Gonoszágomat beismerem, * szüntelen előtted lebeg bűnöm.
Egyedül csak ellened vétettem, * ami színed előtt gonosz, olyat tettem.

H: Könyörülj, Urunk, Istenünk, * mert nagy a vétünk.

E: Tiszta szívet teremts bennem, Istenem, * az erős lelket éleszd fel újra bennem.
Ne taszíts el színed elől, * és szent lelkedet ne vond meg tőlem.

H: Könyörülj, Urunk, Istenünk, * mert nagy a vétünk.

E: Üdvösséged örömét add meg újra, * a készséges lelkületet erősítsd meg bennem.
Nyisd meg ajkamat, Uram, * és dicséretedet hirdeti szájam.

H: Könyörülj, Urunk, Istenünk, * mert nagy a vétünk.

VÁLASZOS ZSOLTÁR 26, 1. 4. 13-14 2. tónus.

Válasz: Világosságom az Isten, * üdvözít engem. Vö. 1 a. vers

Előénekes: Világosságom és üdvösségem az Úr, * kitől félnék?
Életem oltalmazója az Úr, * kitől rettegnék?

Hívek: Világosságom az Isten, * üdvözít engem.

E: Egyet kérek az Úrtól, + csak egy a vágyam, * hogy az Úr házában lakjam életem minden napján,
hogy élvezhessem az Úr örömét, * és hogy szemlélhessem szent templomát.

H: Világosságom az Isten, * üdvözít engem.

E: Hiszem, hogy meglátom az Úr javait * az élők földjén.
Remélj az Úrban, bátran cselekedj, * szíved legyen erős, és bízzál az Úrban.

H: Világosságom az Isten, * üdvözít engem.

VÁLASZOS ZSOLTÁR 61, 2-3. 6--7. 8-9ab 3a. tónus.

Válasz: Lelkem, bízzál Istenben: * megnyugvásod tőle várjad! Vö. 2a. vers.

Előénekes: Csak Istenben keress megnyugvást, lelkem, * csak tőle jön üdvösségem.
Mert ő az üdvösségem, ő az oltalmam, * ő a sziklaváram, nem fogok többé meginni.

Hívek: Lelkem, bízál Istenben: * megnyugvásod tőle várjad!

E: Lelkem, nyugodj meg teljesen Istenben, * hagyatkozz rá türelemmel.
Mert ő az én üdvösségem, ő az én Istenem, * ő a sziklaváram, nem fogok meginogni.

H: Lelkem, bízál Istenben: * megnyugvásod tőle várjad!

E: Szabadulásomat és üdvösségemet Istentől várom, * ő az én erősségem, Istennél találok menedéket.
Minden népek, benne bízzatok, * tárjátok fel szíveteket őelőtte.

H: Lelkem, bízál Istenben: * megnyugvásod tőle várjad!

VÁLASZOS ZSOLTÁR 24, 4bc-5. 6-7. 8-9 **4G. tónus.**

Válasz: Emlékezzél meg, Uram, * irgalmasságodról. Vö. 6a. vers.

Előénekes: Utaidat, Uram, mutasd meg nekem, * ösvényeidre taníts meg engem.
Taníts és vezess igazságod szerint, + mert te vagy üdvözítő Istenem, * szüntelenül benned bízom.

Hívek: Emlékezzél meg, Uram, * irgalmasságodról.

E: Irgalmasságodról emlékezzél meg, Uram, * és könyörületességedről, mely öröktől v aló.
Ne emlékezzél ifjúságom bűnére és vétkére, * jóságodban, Uram, gondolj rám irgalommal.

H: Emlékezzél meg, Uram, * irgalmasságodról.

E: Az Úr igazságos és jóságos, * ezért a bűnösöknek is utat mutat.
Az alázatost a jóban vezérli, * a szelídet útjára tanítja.

H: Emlékezzél meg, Uram, * irgalmasságodról.

VÁLASZOS ZSOLTÁR 64, 10abcd. 10e-11. 12-13. 14 **5. tónus.**

Válasz: Jó földbe hullott a tanítás magja, * és termést érlelt. Lk 8, 8

Előénekes: Meglátogattad és megöntöztetted a földet, * elhalmoztad bőséges áldással.
Az eget csatordái megteltek vízzel; * gabonát nevelsz az embernek.

Hívek: Jó földbe hullott a tanítás magja, * és termést érlelt.

E: Előkészítetted a földet: + barázdáit öntöztetted, * göröngyeit elsimítottad.
Fellazítottad áztató esővel, * és megáldod sarjadó vetését.

H: Jó földbe hullott a tanítás magja, * és termést érlelt.

E: Jóságoddal koronázod az esztendőt * jólét és bőség jár lábad nyomában.
Eső csepeg a puszták fűvére, * a dombok vígságba öltöznek.

H: Jó földbe hullott a tanítás magja, * és termést érlelt.

E: Nyájak lepik el a réteket, + bőven nő a gabona a völgyekben, * és minden ujjong és himnuszt énekel.

H: Jó földbe hullott a tanítás magja, * és termést érlelt.

VÁLASZOS ZSOLTÁR 111, 4-5. 6-7. 8a és 9 **6. tónus.**

Válasz: Az igaz ember világít, * mint fény a sötétségben. Vö. 4a. vers

Előénekes: Az igaz világít, mint fény a sötétségben, * igazságos, jóságos és irgalmas.
Boldog ember, aki irgalmas, + és szívesen ad kölcsön, * aki a törvény szerint intézi minden dolgát.

Hívek: Az igaz ember világít, * mint fény a sötétségben.

E: Nem tántorodik meg soha, * az igaz emléke örökké megmarad.
Rossz hírtől nem kell félnie, * szíve nyugodt, mert az Úrban bízik.

H: Az igaz ember világít, * mint fény a sötétségben.

E: Szíve erős, nem ismer félelmet, * bőséges adományt oszt a szegénynek.
Igazsága megmarad örökre, * feje dicsőségesen felemelkedik.

H: Az igaz ember világít, * mint fény a sötétségben.

VÁLASZOS ZSOLTÁR 62, 2. 3-4. 5-6. 7-8 **7b. tónus.**

Válasz: Hozzád vágyódik szívem, * én Uram, Istenem. Vö. 2b. vers.

Előénekes: Uram, Istenem, virrasztva kereslek, * az én Istenem te vagy nékem.
Téged szomjaz a lelkem, testem utánad eped, * mint a pusztá tikkadt, kiaszott földje.

Hívek: Hozzád vágyódik szívem, * én Uram, Istenem.

E: Szentélyedben neked szolgáltam, * hogy erôdet és dicsôségedet megláthassam.
Mert irgalmad többet ér, mint az élet, * ezért ajkam dicsôít téged.

H: Hozzád vágyódik szívem, * én Uram, Istenem.

E: Neked mondok áldást, amíg csak élek, * a te nevedben tárom imára kezemet.
Mint dús lakomával, teljék be lelkem, * ajkam ujjong, szám dicsôít téged.

H: Hozzád vágyódik szívem, * én Uram, Istenem.

E: Még fekvôhelyemen is rád gondolok, * hajnalig rólad elmélkedem.
Valóban te lettél védelmezôm, * szárnyaid oltalmában örvendezem.

H: Hozzád vágyódik szívem, * én Uram, Istenem.

VÁLASZOS ZSOLTÁR 103, 1-2a. 5-6. 10 és 12. 13-14. 24 és 35c **8 G. tónus.**

Válasz: Áraszd ránk lelkedet, Istenünk: * újítsd meg a föld színét. Vö. 30. vers.

Előénekes: Mondj áldást, lelkem az Úrnak! * Nagy vagy nagyon, én Uram, Istenem.
Fenségbe és ékességbe öltözzöl, * sugárzó fény a te köntösöd.

Hívek: Áraszd ránk lelkedet, Istenünk: * újítsd meg a föld színét.

E: Szilárd alapokra ágyaztad a földet, * nem fog soha meginogni.
Az ôstenger köntösként takarta, * a hegyeket is vizek borították.

H: Áraszd ránk lelkedet, Istenünk: * újítsd meg a föld színét.

E: Eged kamráiból öntözd a hegyeket, * a földet jóltartod javaid bôségével.
Az állatoknak fûvet sarjasztasz, + és növényeket az ember javára hogy kenyeret nyerjen a földből.

H: Áraszd ránk lelkedet, Istenünk: * újítsd meg a föld színét.

E: Mily sokrétû a te műved, Uram! * bölcsességgel alkottál mindent.
Teremtényeid betöltik a földet, * mondj áldást, lelkem az Úrnak.

H: Áraszd ránk lelkedet, Istenünk: * újítsd meg a föld színét.

Válasz: Otthonom lesz az Isten háza * mindörökké szünet nélkül. Vö. 6cd vers.

Előénekes: Az Úr nékem pásztorem: * ínséget nem kell látnom.

Zöldellő mezőkön terelget engem, * csendes vizekhez vezet és lelkemet felüdíti.

Hívek: Otthonom lesz az Isten háza * mindörökké szünet nélkül.

E: Az igazság ösvényén vezet engem, * ahogyan ő megígérte.

A halál sötét völgyében sem félek, mert ott vagy vélem, * biztonságot ad vessződ és pásztorbotod.

H: Otthonom lesz az Isten háza * mindörökké szünet nélkül.

E: Számomra asztalt terítettél, * hogy üldözőimet szégyen érje.

Fejemet megkentéd olajoddal, * serlegemet csordultig megtöltötted.

H: Otthonom lesz az Isten háza * mindörökké szünet nélkül.

E: Jóságod és irgalmad nyomon követ * életemnek minden napján.

Otthonom lesz az Isten háza, * mindörökké szünet nélkül.

H: Otthonom lesz az Isten háza * mindörökké szünet nélkül.

ALLELUIJA

Előénekes: Alleluja!

Hívek: Alleluja!

E: Jézus mondja: + „Én vagyok az út, az igazság és az élet, * senki sem jut Atyámhoz, csak általam.”
Jn 14, 23

H: Alleluja.

ALLELUIJA

Előénekes: Alleluja!

Hívek: Alleluja!

E: Te Péter vagy, azaz kőszikla, + és én erre a sziklára építem Egyházamat, és a pokol kapui nem vesznek erőt rajta. Mt 16, 18 -- 8 G. tónus.

H: Alleluja.

NEUMA-TÁBLÁZAT

	Forma (quadrata)	Megnevezés	St.-Gallen		Laon	
Egyhangneumák						
1		Punctum				
		Tractulus				
		Virga				
		Uncinus				
		Oriscus				
Egy-csoportneumák						
2		Clivis				
3		Pes				
4		Porrectus				
5		Torculus				
6		Climacus				
7		Scandicus				
Bővített csoportneumák						
8		Porrectus flexus				
9		Scandicus flexus				
10		Torculus resupinus				
11		Climacus resupinus				
12		Pes subbipunctis				
Hangisméltó neumák						
13		Bivirga				
14		Trivirga				
15		Distropha				
16		Tristropha				
17		Trigon				
Lefelé törekvő oriscus-neumák						
18		Pressus maior				
19		Pressus minor				
20		Virga strata				

	Forma (quadrata)	Megnevezés	St.-Gallen		Laon	
21		Clavis+oriscus				
Felfelé törekvő oriscus-neumák						
22		Pes quassus				
23		Salicus				
24		Pes strata				
Quilisma-neumák						
25		Quilisma-pes				
26		Quilisma-scandicus				

litterae significativae

1. dallammenet

f sursum = fel

a altius = magasabb

l levate = emelt fel

e equaliter = egyenlő

z inferior = mélyebb

d deprimatur = alacsonyabb

h humiliter = mélyebb

2. Ritmus

T tenete = tartani

x expectare = várni

c celeriter = gyorsan

a augete = szelenteni (csak *L*)

3. Ritmus és dallam

b bene = jól

m mediocriter = közepesen

p parvum = kissé

v valde = nagyon

4. Előadásmód

f frangor = erőteljes

k clangor = hangos

f fidit fideliter = biztosan

len leniter = szelíden

moll molliter = lagyan

st statim = azonnal

Liturgikus könyvtípusok⁶²

A legkorábbi liturgikus könyvek valószínűleg a biblia kijelölt példányai és a celebránst szolgáló oráció-gyűjtemények voltak. Később ezek a szertartások és a szereplők szerint szétosztódtak, majd pedig liturgikusan megszerkesztett, szabályokkal (rubrikákkal) felszerelt könyvekben egyesültek.

A mise könyvei

Ma a miséhez alapvetően kétféle könyvtípus tartozik: maga a misekönyv a pap által mondott szövegekhez (bennük instrukciókkal a liturgia végzésére és énekeire vonatkozóan);

valamint az olvasmányoskönyvek, melyek tartalmazzák a hívek könyörgését is, és szín szerint is meg vannak különböztetve: vasárnapok A,B,C év amik tartalmazzák Urunk főünnepeit és a szentek főünnepeit – piros; hétköznapiak – zöld; szentek olvasmányai – kék; olvasmányok egyéb alkalmakra vagy votívmisék – barna; újabb szentek olvasmányai, olvasmányok gyászmisékhez – fekete. Gyakorlati szempontból a kántor jó, ha beszerzi a könnyen használható „Kis misekönyv” 3 kötetét (vasárnapok ABC), melyekben a mise minden szövege az olvasmányokkal együtt megtalálható.

Régen a miséhez alapvetően háromféle könyvre lehetett szükség a résztvevő szereplőknek megfelelően. A celebráns főimáit a **Sacramentarium** tartalmazza. A szerpapok és a lectorok által recitált olvasmányok a **Lectionarium**-ban, illetve tovább differenciálódva a **Lectionarium** és **Evangelarium** könyvpárjában találhatók. Az éneklésre kijelölt szövegeket – később dallamaikkal együtt – a **Graduale**-nak (korábban **Antiphonarium Missae**-nek) nevezett könyv tartalmazta, melybe azonban függelékyszerűen a Kyrie, Gloria stb. énekeit, továbbá a sequentiák szövegét és dallamát is befoglalták. A három énekkönyv – a Graduale, a **Kyriale**, a **Sequentiale** – egybefűzve is, külön-külön is közkezen forgott. Az ezredforduló után kezdődött meg a teljes miseanyagnak egy könyvbe való, megszerkesztett összefoglalása: ez a **Missale**, vagy ha az énektételeket be is kottázták: **Missale Notatum**.

A zsoltosma könyvei

A zsoltosmához szinte kizárólag a zsoltárkönyvre volt szükség (**Psalterium**). Ehhez többnyire hozzáírták a himnuszok gyűjteményét is (**Hymnarium**). Az antifonákat és responzóriumokat az Antiphonarium Officii (később Antiphonarium vagy **Antiphonale**) tartalmazta. A celebránsra tartozó szövegeket (capitulumok, oratiók) a **Capitulare**, a Matutinum olvasmányait a **Lectionarium Officii** gyűjti. Az ezredforduló után itt is szükségessé vált valamennyi résznek egy könyvbe gyűjtött, megszerkesztett másolata. Ez a **Breviarium**, vagy kottával: **Breviarium Notatum**.

Ma: **Liturgia Horarum** néven (sajnos éneklésre alkalmatlan) többkötetes papi zsoltosma a hivatalos kiadás.

Más szertartások könyvei

Ma Magyarországon a misén kívüli egyéb paraliturgikus szertartásokat (litánia, ájtatosságok, Szentségimádás, Szentségkitétel stb.) a **Praeorator tartalmazza**. A szentségek kiszolgáltatásához külön könyveket adott ki a Magyar Katolikus Püspöki Kar: kereszteléshez, házasságkötéshez, szentelményekhez stb.

Régen más szertartásoknál használhatták még a **Processionale**-t (körmenetek), az **Agenda**-t (szentségek, szentelmények), a **Pontificale**-t (püspöki szertartások). Az énekvezetőkre tartozó intonációkat és szólóverseket olykor kis alakú **Intonarium**-okba gyűjtötték ki. A késő középkor fontos könyvtípusa a **Liber Ordinarius** (más nevei: **Directorium**, vagy Consuetudinarium, vagyis szokáskönyv), mely az egyes egyházak hagyományait rögzítette, leírta, hogy melyik nap mit kell énekelni, mire kell ügyelni a szertartásnál, mi a hagyományos szereposztás, stb, az anyagot magát azonban csak címszavakban adta meg. Magyarországon például igen jelentős a késő középkori egri ordinarius, ami részletesen leírja a középkori egri egyházmegye liturgikus gyakorlatát.

A könyvek felépítése

A korai könyvekben a Temporale (az Úr ünnepei) és a Sanctorale (a szentek ünnepei) általában keveredett. A XIII–XIV. századtól egyre általánosabb a Temporale + Sanctorale + Commune (szentek közös anyaga) könyvszerkezet. A nagy kóruskönyvekben, főleg antifonálékban azonban nem fért el az egész évi anyag, ezért azokat téli + nyári (ritkábban: Temporale + Sanctorale) kötetekre bontották.

A mai gyakorlat fenntartja a misszale, breviárium, lectionárium, graduále, antifonále, pontifikále könyvműfajokat, melyek többségükben már nem hangjelzett könyvek, legfeljebb itt-ott tartalmazzák a legszükségesebb kottákat (nevüket írhatjuk akár latinos, akár magyaros helyesírással). A kórusok segítésére a graduále és az antifonále legfontosabb részeiből (ünnepi misék és vesperások) állítottak össze századunk elején **Liber Usualis** néven egy gyakorlati célú könyvet. Az egyházmegyéik számára szolgáló könyveket a „**Romanum**” elnevezés (pl. Graduale Romanum; régen az egyházmegyéik nevével pl. **Strigoniense** = **Esztergom**) különbözteti meg a bencések, ciszterciek „**Monasticum**” jelzésű könyveitől. A többi rendek alcímmel jelzik identitásukat.

⁶² Dr. Kovács Andrea 2003-as jegyzetéből átvéve, Dékány A. Gy. kiegészítéseivel

A Graduale Romanum 1972 és a Graduale Triplex felépítése

Proprium de Tempore (az Úr ünnepei) - 16. o.

Tempus Adventus: Advent - 15. o.

hebdomada: hét

Dominica: vasárnap

feria: hétköznapi; feria secunda: hétfő; feria tertia: kedd; feria quarta: szerda; feria quinta: csütörtök; feria sexta: péntek; Sabbato: szombat

Tempus Nativitatis: Karácsonyi időszak - 38. o.

Ad Missam in Vigilia: Vigilia-mise - 38. o.

Ad Missam in Nocte: Éjféli mise - 41. o.

Ad Missam in Aurora: Hajnali mise - 44. o.

Ad Missam in die: Karácsonyi mise - 47. o.

In Epiphania Domini: Vízkereszt - 56. o.

Tempus Quadragesimae: Nagyböjt - 62. o.

Feria quarta Cinerum: Hamvazószerda - 62. o.

Hebdomada Sancta: Nagyhét - 137. o.

Dominica in Palmis: Virágvasárnap - 137. o.

Ad Processionem: Körmenetre

Feria quinta ad Missam Chrismatis: Krizmaszentelési mise - 158. o.

Sacrum Triduum Paschale: Húsvéti szent három nap - 162. o.

Missa Vespertina in Cena Domini: Utolsó Vacsora miséje - 162. o.

Ad lotionem pedum: Lábmósáshoz

Feria sexta in Passione Domini: Nagypéntek - 172. o.

Tempus Paschale: Húsvéti időszak - 185. o.

Ad Vigiliam Paschalem in Nocte Sancta: Nagyszombat 185. o.

Dominica Resurrectionis: Húsvétvasárnap - 196. o.

In Ascensione Domini: Mennybemenetel - 235. o.

Dominica Pentecostes: Pünkösdvásárnap - 248. o.

Tempus per annum: Évközi időszak - 257-370. o.

Hebdomada I-XXXIV.: I-XXXIV. hét

Sollemnitates Domini Tempore per annum: az Úr ünnepei az évközi időszakban - 371. o.

Sanctissimae Trinitatis: Szentháromság vasárnapja - 371. o.

Sanctissimi Corporis et Sanguinis Christi: Úrnapja - 377. o.

Sacratissimi Cordis Jesu: Jézus Szíve - 384. o.

Domini Nostri Jesu Christi Universorum Regis: Krisztus Király vasárnapja - 388. o.

Communio (a szentek közös tételei) - 393. o.

Commune Dedicationis Ecclesiae: Templomszentelés ünnepe - 397. o.

Commune Beatae Mariae Virginis: Szűz Mária közös miséje - 403. o.

Commune Apostolorum: Apostolok közös miséje - 424. o.

Commune Martyrum: Vértanúk közös miséje - 445. o.

Commune Pastorum: Pápák vagy püspökök közös miséje - 485. o.

Commune Doctorum Ecclesiae: Egyházdoktorok miséje - 493. o.

Commune Virginum: Szüzek miséje - 499. o.

Proprium de Sanctis (a szentek ünnepeinek saját tételei) - 531. o.

január 01-december 31. - 533-639. o.

Missae rituales ad diversa et votivae (A különböző szentségek miséje és votívmisék) - 641. o.

Liturgia Defunctorum (Halotti liturgia) - 667. o.

Ordo Exsequiarum: A temetés szertartása - 678. o.

Cantus in Ordine Missae occurrentes (A mise állandó énekei) - 705. o.

In Dominicis ad Asperionem aquae benedictae: Szenteltvízhintés - 707. o.

Kyriale: I-XVIII. miseordinárium - 709-768. o.

Credo: I-VI. - 767. o.

Cantus ad libitum: más ordinárium-tételek - 785. o.

Toni communes: misetónusok - 798. o.

Keresztvetés; Üdvözlés; Könyörgés; Szentlecke; Evangelium; Prefáció; Miatyánk; Befejezés;

Toni Gloria Patri pro antiphonis ad Introitum et ad Communionem: Dicsőség-tónusok az introitushoz és a communio-hoz - 822. o.

Modus cantandi Alleluia Tempore Paschali secundum octo tonos ad Introitum ad Offertorium ad Communionem: A húsvéti időszakban az introitushoz, offertoriumhoz és comunio-hoz éneklendő alleluják a nyolc tónus szerint - 825. o.

Appendix (Függelék) - 829. o.

Litániák - 831. o.

Te Deum - 838. o.

Ad Processionem: Körmeneti tételek - 849. o.

Missae Propriae: Saját misék - 859. o.

A temetési szertartás⁶³

Az 1977-es magyarországi temetőkönyv anyaga:

Első feltűnő benne a közölt változatok nagy száma (négy változat). A középkori magyar szertartásrendhez nyúlt vissza a reform az „in persona defuncti” antifonaszorozat egy részének lefordításával (1. változat: Nyissátok meg nekem kapuit az égnek). A gyászmenetet indító In paradisum a Pázmány-Rituáléval egyező helyen szerepel, kétféle magyar fordításban (3. változat: Mennysországba vezessenek az angyalok és 1. változat: Mennysországra örömébe vigyenek az angyalok), illetve egy mesterséges kanásztánc-dallamra húzott strófás parafrázisban (2. változat: Szent angyalok vezessék föl). A gyászmenet alatt énekelhető 50. zsoltárra (illetve annak parafrázisára) utal az 1., 2., 4. változat. A ravatalozóban lefolyó szertartás a hagyománytól független, frissen alkotott sorozat. Legkülönösebb a Circumdederunt alakváltozása. Láttuk, hogy ennek szilárd helye a halotti officium eleje. Az 1977-es temetőkönyv csupán a dallam megtartásához ragaszkodott. A 2. változat még utánozza az Invitatoriumot, az 1. változat refrénje már önkényes kombináció, a 3.-4. változat pedig a dallam kiszillabizált alakjára műzsoltárokat és annak megfelelő refréneket ad (Jézusom, neked élek; Látjátok, testvérek, ennyi az élet).

Az alábbiakban áttekintjük a temetés rendjét és énekeit az 1977-es temetési szertartáskönyv alapján gyakorlati tanácsokkal. Mivel leginkább az 1. változat ajánlható, annak rendjét mutatjuk be. Természetesen bármelyik változat használható, sőt az egyes változatokon belül nemcsak az imádságok és olvasmányok, hanem az énekek is felcserélhetők, saját funkciójuknak megfelelően (pl. kezdőéneket kezdőénekekkel stb.), de a *Szertartáskönyvben megadott felépítés megtartása kötelező!*

Felnőttek temetése

1. változat (leginkább ez ajánlható, az énekek értéke szerint)

I. A ravatalozónál

1. Köszöntés: Invitatorium – Körülvettek engem... (24. szám, de énekelhető az eredeti latin változat is: Circumdederunt me). Ha lehet, előzőleg tanítsuk meg a refrént a népnek, vagy a scholának, hogy temetések alkalmával közösen énekelhessük.
2. Igeliturgia: szabadon választott olvasmány – Izajás 25,6a, 7-9.
 Responzorium – rövid válaszos ének (27. szám: Az Úr irtalma). Az ének előadásának jelölése hibás! Az elején teljes egészében kell előénekelni, és azután megismételni közösen. A végén közös és teljes énekléssel kell befejezni a tételt.
 Evangelium Jn 14,1-6.
 Homilia
3. Búcsúvétel (szenteltvízhintés, tömjénezés): búcsúvételi ének (33. szám, illetve EE. 794. szám: Jöjjetek segítségül Isten szentjei,)
4. Egyetemes könyörgések – Miatyánk
5. A gyászmenet indítása – ének: Mennysországra örömébe (39. szám). Útközben más alkalmas halottas énekek is énekelhetők, ha hosszú az út a sírig, és ismeri a nép, énekelhető a Mindenszentek litániája is.

⁶³ Dr. Kovács Andrea 2003-as jegyzetéből átvéve

6. A sírhoz közeledve, illetve odaérkezve – ének: Nyissátok meg nékem... (40. szám)

II. A sírnál

7. A sírhely megáldása, szenteltvízhintés (tömjénezés) – ének: Az Úrnál nyugszom (44. szám)

8. Sírbatétel – ének: Földből alkottál engem (46. szám)

9. Hiszekegy

10. Egyetemes könyörgések, párversek / Jób fohászai. Elhantolás alatt lehet a dicsőséges olvasó tizedeit is imádkozni.

11. Befejezés – ének: Az Úr mondá: Én vagyok a feltámadás és az élet (52. szám)

A szertartás végén még további alkalmas énekek énekelhetők. Javasolt (lásd a Függelékben): 332, 334-337, 340, 346, 348, valamint EE. 358. szám. Mindenképpen ajánlott az énekek között olyan, amely a feltámadás vigaszáról szól. Vethető egyéb alkalmas ének a Hozsannából, és az Éneklő Egyházból is (pl. Mária-énekek: „Nyújtsd ki mennyből...”, „Salve Regina...”, stb.).

A temetési szertartás régi formája (a II. Vat. előtt):⁶⁴

A temetés magyarországi rendje a Pázmány Péter által kiadott Rituáléra megy vissza, mely magyarul az Orgonahangok kiadványban élt tovább. Ennek felépítése a következő (a nem-énekes részek zárójelben):

PÁZMÁNY-RITUÁLÉ

ORGONAHANGOK

a ravatalnál:

Oremus pro fidelibus...

Circumdederunt + 94. psalmus: Venite

Absolve Domine + Benedictus Dominus

Deus Israel (Canticum Zachariae)

(preces, oratio)

Michael praepositus paradisi

(versiculus, oratio)

Könyörögjünk a megholt...

Körülvettek engem... + Jertek, áldjuk

Mentsd meg, Uram + Áldott legyen Izraelnek

(Zakariás éneke)

(rövid fohások, papi könyörgés)

Szent Mihály, az angyalok fejedelme

(párvers, papi könyörgés)

a templomban mise, majd:

(oratio: Non intres)

Libera me Domine

(preces, oratio)

(könyörgés: Ne szállj, Uram, ítéletre)

Ments meg engem, Uram

(rövid fohások, papi könyörgés)

gyászmenet a sírhoz:

Miserere (50. psalmus; más helye a templomba vitel közben)

In paradisum + 129. psalmus: De profundis

Könyörülj Istenem én bűnös lelkemen

Paradicsomba vigyenek + A mélységekből kiáltok föl

a sírnál:

(preces, oratio)

(fohások, papi könyörgés)

Ez a szertartásrend általános volt a XVII századtól a XX. század közepéig. Nemcsak az esztergomi és a mintjára készült más egyházmegyei nyomtatott rituálék, kántorkönyvek, funebrálisok egybehangzóak e tekintetben, de már a XVII. század közepétől való kéziratok is a legkisebb részletig menően ehhez igazodnak. Amennyire tudjuk, a temetésnek e rendje sajátos magyarországi képződmény, a Rituale Romanumtól például alapvető szerkezeti vonásokban is, az alkalmazott énekek, könyörgések tekintetében is eltér. Ez a szerkezet

⁶⁴ Jó, ha a kántor ezt a formát és énekeit is ismeri, mert ha latin vagy régi rítusú temetést kérnek, csak a régi temetési könyveket tudja használni. (Dékány András megjegyzése.)

legteljesebb formájában Erdélyben maradt fenn, ahol a temetés három szakaszból tevődik össze. Első a halotti zsoltosmatutinumának egy Nocturnusa a Laudest lezáró Absolve (+ Benedictus) tétellel bővítve. Helye: a halottas ház, alkalma: a koporsóba tétel. Ezt követheti az egész éjszaka tartó virrasztás (már pap és kántor nélkül), melyen az előénekes által megszabott sorrendben nagyrészt XVI-XVII. századi halottas énekek, különböző imádságok váltakoznak, de kifejezetten szertartásos anyag nem hangzik el. Második mozzanat: a gyászmise a Liberával (más néven: Absolutioval), harmadik pedig a sírba tétel egyszerű módon.

Ez a rétegzettség világosabbá válik a középkori magyar temetési rítus ismeretében. Legrégibb leírása a Pray-kódexben olvasható. A rítus lehangsúlyosabb eleme a holttest mellett (a háznál vagy a templomban) végzett halotti zsoltosmatutinum, a Vigilia Mortuorum. Érdekes kiemelni ennek néhány magyarországi sajátosságát. Nem az antifonával kezdődik, hanem az „oremus pro fidelibus...” felszólítással, mely a Pázmány-Rituálé közvetítésével latin, később magyar nyelven is tovább él. Az Invitatorium refrénje nem a római rítus „Regem cui omnia vivunt” (A Királyt, kiben mindenek élnek EE. 795. szám) antifonája, hanem a külföldön ritkább „Circumdederunt” (Körülvettek engem). A Laudest nem a más rítusokban szokásos „Ego sum resurrectio” (Én vagyok a feltámadás és az élet) antifona zárja, hanem az Absolve (Oldozd fel, Urunk).

A halotti officiumot gyászmise követte, s annak végén volt a legünnepélyesebb esedezés az elhunyt bűneinek bocsánatáért: a „Non intres” bevezető könyörgéssel, három responzóriummal, s velük váltakozó orációkkal. Ennek maradványa (a 3., később egyetlen responzóriumról elnevezett) Libera. Ezután átvitték a holttestet a sírhoz, közben a sírnál kijelölt zsoltárokat énekeltek, melyekhez megrendítő antifona-sorozat kapcsolódott. Ezeket „in persona defuncti”, a halott nevében kellett a papnak intonálnia. Az antifonák az elhantolás cselekménysorát is követték és értelmezték. Pl. amikor a sírhoz érnek, s a holttestet leteszik a földre: „Aperite mihi portas iustitiae, ingressus in eas confitebor Domino”; a sírba lebocsátás közben: „Ingrediar in locum tabernaculi...”; a holttest leengedése után: „Haec requies mea”. Az énekkel váltakozva könyörgések hangzottak el, középpontban pedig a „sermo ad populum” állt, halotti beszéd, a Pray-kódexben e helyen a Halotti Beszéd. Az elhantolás után a menet responzóriumok éneklésével tért vissza a templomba, ahol a szertartást egy megrendítő könyörgés fejezte be.

A XVI. század folyamán e gazdag szertartásrend rövidülni kezdett. A század végi szerkönyvek már csak egy nocturnussal számolnak, és nem ismerik az „in persona defuncti” antifonasort, tehát a sírnál lévő szertartás összezsugorodik. Innen egy lépés Pázmány megoldása: a zsoltosmatutinum elhagyása, a maradvány összevonása más, újabb szertartási elemekkel.

BIBLIOGRÁFIA és ajánlott irodalom

1. A Schola Hungarica lemezek kísérőszövegei
2. Agustoni, Luigi: Gregorianischer Choral. Music im Gottesdienst (Ein Handbuch zur Grundausbildung in der katholischen Kirchenmusic) 1993, ConBrio Verlagsgesellschaft, Regensburg, 199-357. oldal. Magyar fordításban, kézirat, kiadás alatt. Fordította Jakabffi Tamás. *A lábjegyzetekben: Agustoni.*
3. Beitrage zur Gregorianik. Forschung und Praxis. Band 1-40. 1985-2005. Gustav Bosse Verlag ill. ConBrio Regensburg, Verlagsgesellschaft. (Folyóirat.)
4. Béres György jegyzetei a gregorián kurzusok hallgatói számára (kéziratok), Pannonhalma, Budapest.
5. Béres György: „Vissza a forráshoz!” A gregorián ének új módja a solesmesi bencések ajánlása szerint. Musica Sacra – A Teológia folyóirat egyházzenei melléklete 1988. II. évf. 1. szám május, és II. évf. 2. szám december
6. Bohus Péter: Gregorián jegyzet a MKPK Kántortovábbképző és Karnagyképző tanfolyama számára. Kézirat. Dékány András átdolgozásában.
7. Cardin, Dom Eugène: Dirigieren des gregorianischen GESANGS. Solesmes 2003.
8. Dobszay László Dr: A gregorián ének kézikönyve. Editio Musca Budapest, 1993. *A lábjegyzetekben: Dobszay 1993.*
9. Dobszay László Dr: A magyar egyházzene történet forrásai. LFZF Egyházzene Tanszéke és a Magyar Egyházzenei Társaság kiadása, 1999.
10. Dobszay László Dr: Bevezetés a gregorián énekbe. (Középfokra) LFZF Egyházzene Tanszéke és a Magyar Egyházzenei Társaság kiadása, 1997.
11. Dobszay László Dr: Psalmorum melodia. LFZE Egyházzene Tanszéke és a Magyar Egyházzenei Társaság kiadása, 2002.
12. Documentae Musicae Sacre. (Bibliotheca liturgica 2.) A Szent Zene dokumentumai X. Pius Pápa Motu propriojától napjainkig. MALEZI, 2005. *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumainak rövidítése a főszövegben és a lábjegyzetekben: II. Vat.*
13. Gajard, Dom J.: Notions sur la Rythmique Grégorienne. Deuxième édition. Société de Saint Jean L'Évangéliste Desclée & Cie Paris, Tournai, Rome. 1944. (Összefoglaló mű)
14. Graduale Cisterciense. Typis Cisterciensibus apud Westmalle Belgii 1941.
15. Graduale Triplex. Solesmes, 1973. *A főszövegben és a lábjegyzetekben: GT.*
16. Hegyi László: Az egyházi ének kezdetei. Az első három évszázad egyházi zenéje. Budapest, 1941. (Magánkiadás.) Stephaneum nyomda.
17. Huber Frigyes: A gregorián korális. A „Korális tanfolyam” II, bővített kiadása. Magyar Kórus, Budapest, 1938.

18. Kis magyar usualis. Kiadta a Főegyházmegyei Hatóság, Eger, 1975.
19. Kulcs a graduáléhoz. A Graduale Romanum énekszövegei latinul és magyarul. Szent István Társulat, Budapest, 2005. Szerkesztette: Lindeisz Ferenc.
20. Liturgikus lexikon. A katolikus egyház liturgiája. Szerkesztette: Verbényi István és Arató Miklós Orbán. Ecclesia Budapest, 1989.
21. Madas Edit: Liturgikus latin nyelvkönyv. LFZE Egyházzenei Tanszéke és a Magyar Egyházzenei Társaság, 1996. Egyházzenei füzetek I/6.
22. Magyar Katolikus Lexikon I-XI. kötet, Szent István Társulat.
23. Magyarország ZENE-története I. Középkor. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. Szerkesztő: Rajeczky Benjámin.
24. Paleographie musicale 1-22 köt. Solesmes, 1889-től.
25. Pem László Dr.: A gregorián ének. 1-3 kötet (1: A gregorián ének; 2: A gregorián ének interpretációja; 3: A gregorián ének esztétikája). Szombathely, 1992. Főiskolai jegyzet.
26. Protestáns graduál. Szemelvények a 16-17. századi protestáns graduálok anyagából istentiszteleti és oktatási célra. REZEM Budapest, 1996. Készítette: Ferenczi Ilona, Dobszay László, Bódiss Tamás és Farkas Zoltán.
27. Rajeczky Benjámin: A 800 éves ciszterci gregorián ének, Magyar Kórus 1943, 987. sk.1.
28. Rajeczky Benjámin: Mi a gregorián? Zeneműkiadó, Budapest, 1981. *A lábjegyzetekben: Rajeczky 1981.*
29. Stablein: Schriftbild der einstimmigen Musik
30. Szabolcsi Bence – Tóth Aladár: Zenei Lexikon I-II-III. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest, 1965. Szerk.: dr. Bartha Dénes és Tóth Margit.
31. Szendrei Janka Dr: Alleluarium-I. Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest, 1993.
32. Szendrei Janka Dr: Az Alleluja. LFZF Egyházzene Tanszéke és a Magyar Egyházzenei Társaság kiadása, 1995.
33. Szendrei Janka Dr: Hangjegyes források a középkori Magyarországon
34. Szendrei Janka írásai I, II kötet. Kiadta a LFZE Egyházzenei Intézete, Budapest, 1999. Tanulmányi célra, kézirat gyanánt.
35. Szendrei-Dobszay-Rajeczky: Magyar gregorián. Cantus Gregorianus ex Hungarica. Editio Musica Budapest, 1981.
36. Szigeti Kilián OSB: JUBILATE. A gregorián ének kézikönyve. Magyar Kórus Budapest 1948. *A lábjegyzetekben: Szigeti 1948.*
37. Werner Alajos: Az Éneklő Egyház. (Magánkiadás) Szombathely, 1937. (Martineum Könyvnyomda RT.)
38. Zsigmond Benedek: A liturgikus latin alapjai. Jegyzet a gregorián tanfolyamok hallgatóinak, Pannonhalma, 1999.